

DOCUMENTATIEBLAD VOOR DE GESCHIEDENIS
VAN DE NEDERLANDSE ZENDING EN OVERZEESE KERKEN

*JOURNAL FOR THE HISTORY OF DUTCH MISSIONS
AND OVERSEAS CHURCHES*

Redactie/*Editors*: dr Th. van den End (wnd voorzitter/*acting chair*;
secretaris/*secretary*), dr A.Th. Boone, dr A.G. Hoekema, Prof. dr P.N.
Holtrop, dr Chr.G.F. de Jong, dr H. Reenders.

Adviseurs van de redactie/*Advisors*: dr J.D. Bratt (Chr. Reformed Church),
Prof. dr I.J.M. Haire (Brisbane, Australia), Prof. dr J.W. Hofmeyr (Pretoria,
S.A.), Prof. dr J.A.B. Jongeneel (Utrecht, Neth.), Prof. dr K. Koschorke (Mün-
chen, Ger.), dr S.H. Rae (Dunedin, N.Z.), Prof. dr G.J. Schutte (Amsterdam,
Neth.), Prof. R. Smith Kipp (Jambier, U.S.A.).

Het *Documentatieblad* verschijnt jaarlijks in april en oktober. Het wordt uitgegeven door de "Stichting Werkgroep voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken". Het adres van de administratie en de redactie is: Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Koornmarkt 1, Postbus 5021, 8260 GA Kampen, Nederland, telefoon: 038 33 71 600, telefax 038 33 71 613.

De abonnementsprijs voor 2002 voor particulieren bedraagt € 22,50 voor Nederland, elders 25 US-dollar, voor studenten € 15,-, voor instellingen € 25,-; losse nummers € 12,50, na ontvangst van een acceptgirokaart te voldoen op postgiro 234641, t.n.v. Theol. Univ. Kampen, onder vermelding van Documentatieblad. Abonnementen worden geacht met een jaar te zijn verlengd als ze niet vóór 1 januari zijn opgezegd.

The Journal (Documentatieblad) appears in April and October of each year. It is published by "The Society for the History of Dutch Missions and Overseas Churches". The address of both administration and editors is: Theologische Universiteit van de GKN, Koornmarkt 1, Postbus 5021, 8260 GA Kampen, The Netherlands, telephone: 038 33 71 600, telefax 038 33 71 613.

Subscription price is \$ 25,- a year (including surface-mail). Please make all remittances (check) payable to the "Theologische Universiteit Kampen". Subscription applications, changes of address, claims for missing numbers and orders for single copies of current or back issues should be sent to the administration of the Journal, address above. Claims for missing numbers will be honoured without charge if made within two months following the regular month of publication.

Ten geleide

Helaas verschijnt dit nummer van *DZOK* te laat. Het is eerder gebeurd; de redactie heeft beloofd dat het niet weer zou voorkomen, maar helaas, wij recidiveren. De oorzaak is dezelfde als de vorige maal: de moeite die wij moeten doen om aan goede kopij te komen. Gelukkig zijn wij er uiteindelijk in geslaagd dit nummer samen te stellen, waarvan wij durven te beweren dat het een interessante keuze biedt. Chris de Jong toont in zijn bijdrage 'Bijbel en staatsvorming' aan dat in de eerste helft van de negentiende eeuw de steun van overheidspersonen aan aangelegenheden die tegenwoordig als specifiek kerkelijk worden beschouwd groter was dan de doctrine van de scheiding van kerk en staat zou doen vermoeden. Tevens onderbouwt het op onverwachte wijze hetgeen we uit andere bronnen al wisten, namelijk dat de trouw van de Molukken aan Nederland een forse godsdienstige component heeft. Hommo Reenders schrijft over twee zendingsarbeiders die in Europa vergeten zijn, maar van wie althans één op het eiland Roti voortleeft als een spiritueel voorouder. Terecht geeft hij aan dat het niet voldoende is als wij voor de geschiedschrijving van de zending uitsluitend of hoofdzakelijk Europese bronnen benutten. Tenslotte presenteert Kor Bakker een artikel waarin een detail uit de geschiedenis van de raciale verhoudingen in Nederlands-Indië wordt uitvergroot. Uit zijn onthutsende verhaal kan worden afgeleid, dat het 'ethische project': een harmonisch samengaan van de bevolkingsgroepen in Nederlands-Indië onder Nederlandse leiding, tot mislukking was gedoemd. Nederlandse en Indonesische leden van de Christelijke Onderwijzersvereniging spraken één taal, beleden dezelfde godsdienst en hadden ongeveer dezelfde opleiding genoten. Toch bleek het zelfs onder deze laboratorium-omstandigheden niet mogelijk de vereniging een gezamenlijke onderneming van beide categorieën leden te doen zijn. Dan kan het niet verbazen dat het buiten, in de harde werkelijkheid, niet lukte Nederlands-Indië tot een gezamenlijk project van alle bevolkingsgroepen te maken.

Wij wensen de lezers goede uren met dit nummer. Graag tot een volgende maal.

De redactie

Bijbel en staatsvorming: bijbelverspreiding in de Molukken aan het begin der negentiende eeuw

Chr.G.F. de Jong

Inleiding

De kerkelijke archieven van de Molukken¹ die betrekking hebben op de periode tot 1942 zijn tijdens de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan.² Om enig inzicht te krijgen in het dagelijks reilen en zeilen van de inheemse christenheid op Ambon en omliggende eilanden in de negentiende eeuw is men daarom aangewezen op overheidsarchieven in Den Haag en Jakarta, de archieven van het Nederlandse Zendinggenootschap (NZG)³ en gepubliceerde reisverslagen, jaarverslagen van bestuursambtenaren e.d. Vooral de overheidsarchieven zijn, wegens hun grote rijkdom aan kerkelijk materiaal, van belang. Hoewel in Europa de Franse Revolutie (1789) de oude banden tussen kerk en Ancien Régime had doorgesneden en aan de bevoorrechte positie van de kerk binnen de samenleving een einde had gemaakt, bleven in Nederlands-Indië na 1800, in welk jaar Nederland Indië van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) overnam en als kolonie in zijn staatsbestel

-
- 1 Hier is met "Molukken" bedoeld de regio die de Ambonse eilanden of Midden-Molukken omvat. "Maluku" is de collectieve inheemse naam van vijf eilanden aan de westkust van Halmahera (ook Jailolo), te weten Ternate, Tidore, Moti, Makian en Bacan. Deze waren beroemd om hun kruidnagelen. De Portugezen noemden het gebied Maluquo of Maluco, doch gebruikten soms ook de meervoudsvorm "as Malucas". De Engelsen en de Nederlanders introduceerden later de namen the Moluccas, de Molukken en de Molukse eilanden. In een meer omvattende betekenis werd de term Maluku (Molukken) ook gebruikt voor Ambon en zelfs voor de Banda-eilanden, waar een andere specerij vandaan kwam, de muskaatnoot, alsmede voor omliggende eilanden als Halmahera, Ceram, Buru, de Sula-archipel en Obi. Aan het begin van de Nederlandse koloniale tijd omvatte het Gouvernement der Molukse Eilanden in 't algemeen de groep eilanden gelegen tussen Celebes, Nieuw Guinea en Timor.
 - 2 Niet alleen de kerkelijke archieven van Ambon, ook grote delen van het residentiearchief van Ambon, met name uit de jaren ca 1890-1942, zijn in de loop der tijd verloren gegaan. Oorzaken waren, naast de tand des tijds, een brand in het gouvernementskantoor te Ambon in 1875 en de bombardementen op Ambon door de geallieerden in februari 1943 en aug. 1944. Het residentiearchief Ambon tot omstreeks 1890 is in de laatste jaren van de 19de eeuw naar het Landsarchief in Batavia overgebracht. Het bestuursarchief van Saparua werd onlangs teruggevonden op de zolder van het oude controleurskantoor te Saparua. Dit archief is evenwel nog niet ontsloten.
 - 3 De Verenigde Nederlandse Zendingcorporaties (VNZ), waarvan het NZG na de oorlog deel uitmaakte, zijn in 1951 in de Nederlandse Hervormde Kerk geïntegreerd en gecontinueerd als de Raad voor de Zending (RvdZ) der NHK. Het NZG-archief is sedertdien onderdeel van het Archief van de RvdZ, dat gedeponereerd is in het Rijksarchief te Utrecht.

opnam, vooreerst kerk en staat nauw verweven.⁴ Zowel wat betreft de onderworpen positie van de Indische Kerk ten opzichte van de staat, die bestond sedert de in 1643 door de gouverneur-generaal Antonio van Diemen ingevoerde kerkorde, als de dagelijkse gang van zaken van het kerkelijk leven, is het vooral de continuïteit met de VOC-tijd die opvalt, niet zozeer de breuk. Hoewel deze kerkorde formeel van kracht bleef tot 1795 (en informeel totdat in 1844 de nieuwe kerkelijke reglementen van kracht werden), bleef ook in de negentiende en twintigste eeuw de Indische Kerk in zowel bestuurlijk en administratief als financieel opzicht aan de staat gebonden. Het instituut der ‘commissarissen politiek’, ingesteld bij de kerkorde van 1643 om de invloed van de regering op de kerk te garanderen, bleef bestaan tot onder het Engelse bewind in 1811 en leefde vervolgens voort in de bepaling dat de president van het (op dat moment nog) te vormen hoogste kerkelijk bestuur te Batavia een lid van de Raad van Indië diende te zijn, in 1835 overigens afgezwakt tot “of een aanzienlijk en invloed hebbend lid der Protestantsche gemeente te Batavia”.⁵

In 1798 werd in Nederland een nieuwe grondwet van kracht. Hoewel deze bepaalde dat de staat formeel neutraal was in godsdienstige kwesties en niet één kerk of geloofsgemeenschap boven de andere verheven was of bevoorrecht werd, voltrok in Nederlands-Indië het kerkelijk leven zich binnen enge door de overheid vastgestelde kaders en stond het doen en laten van kerkelijke ambtsdragers, functionarissen en organen onder permanent gouvernementeel toezicht. Voor de kleinste zaken, tot en met het schilderen van de kerkdeur, moest aan het gouvernement toestemming worden gevraagd. Deze situatie was overigens minder toe te schrijven aan onvermogen van de staat om de tijd van het Ancien Régime achter zich te laten, als wel aan een combinatie van enerzijds de behoefte om, onder inachtneming van strikte neutraliteit, te controleren, te regelen en te domineren wat zich op godsdienstig gebied afspeelde en anderzijds de zichzelf opgelegde taak van opvoeding van de inheemse bevolking, tot welk doel de georganiseerde religie, in dit ge-

4 Zie hierover Th. van den End, “The nineteenth century as a category in Indonesian religious history”, *DZOK* 2000/2, 53-66.

5 Een “burgerlijk lid” wel te verstaan. “Reglement op het bestuur der Prot. Kerk in Ned.-Indië”, vastgesteld bij Kon. besluit van 28 okt. 1840, nr 57, art. 7; *Staatsblad van Nederlandsch-Indië* 1844, nr 34; vgl. *Scheiding van Kerk en staat in Nederlandsch-Indië. Historische Nota. Met Bijlagen.* (Den Haag, 1910), 4 sub art. 7.

val de Indische Kerk, een zeer geschikt instrument was. Deze kerk bleef dan ook door de overheid gefinancierd, al beperkte die financiering zich tot de allernoodzakelijkste uitgaven. Voor het overige, zoals de productie en verspreiding van bijbels, moest een beroep gedaan worden op particuliere middelen, daar het overheidsbeleid er immers op gericht was te bevorderen dat de kolonie meer opbracht dan ze kostte.⁶ Het duurde nog ruim een eeuw voordat de scheiding tussen kerk en staat een feit was; op het bestuurlijke vlak voltrok die zich in de jaren dertig van de twintigste eeuw, althans wat de Midden-Molukken en de Minahasa (Noord-Celebes) betreft, op het financiële vlak in 1950, toen de toenmalige president van Indonesië, Soekarno, de ‘zilveren koorde’, die de kerk met de staat verbond, doorsneed.

Aan het begin der negentiende eeuw was de situatie aldus dat de predikanten der Indische Kerk, waaronder ook die van de Nederduitse gemeente te Ambon, door de regering werden geworven, aangesteld en bezoldigd. En hoewel pas in 1854 bij wet werd geregeld dat de benoeming van ouderlingen en diakenen onderworpen was aan de goedkeuring van de gewestelijke autoriteiten,⁷ werden in de Molukken ook voordien al geen lagere kerkelijke ambtsdragers benoemd zonder voorafgaand overleg met en instemming van het gouvernement. De eerste kerkmeester die te Ambon werd aangesteld (1817) kreeg zelfs zijn geschreven instructies van de gouverneur.⁸ Bovendien waren veel kerkelijke ambtsdragers in het dagelijks leven gouvernementssambtenaar of waren ze voor hun bedrijf of broodwinning van het gouvernement afhankelijk. Gouvernement en kerk (diaconie) oefenden gezamenlijk toezicht op liefdadige en kerkelijke instellingen als het armenfonds, de wees- en boedelkamer, het Hulpzendingenootschap en het Weeshuis. Benoemingen tot lid

6 Over deze kwestie, zie P.H. van der Kemp, “Mr. T.C. Elout als Minister van Koloniën, in zijne veroordeeling van het beleid der Regeering van den gouverneur-generaal baron Van der Capellen. Blijkens onuitgegeven stukken”, in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië*, zevende volgrees (deel LXII der gehele reeks) (1909) 1-476.

7 *Staatsblad van Nederlandsch-Indië*, 1854, nr 99; vgl. *Scheiding van Kerk en Staat in Nederlandsch-Indië*, 51.

8 N. Engelhard en J.A. van Middelkoop, Commissarissen tot de overname der Molukse Eilanden te Ambon, “Instructie voor den Commissaris Politiek en Kerkmeester”, 21/7/1817, Archief van de Residentie Ambon (Archief van de Republiek Indonesië, Jakarta (voortaan AA) 236.

van de besturen van deze organen, behalve het Hulpzendinggenootschap, gebeurden bij gouvernementsbesluit – maar dat werd wel opgeheven op last van de gouverneur (1844).

En niet te vergeten was er het door het gouvernement gefinancierde volksonderwijs, waarvan de dagelijkse leiding tot omstreeks 1870 in handen was van de Subcommissie van Onderwijs, die hoofdzakelijk was samengesteld uit gouvernementsambtenaren, aangevuld met een enkele zendeling of predikant. Tot 1864 was de hoogste ambtenaar voor het volksonderwijs in de Molukken een NZG-zending: B.N.J. Roskott.⁹

Ook het beheer der kerkelijke financiën en eigendommen was voor een belangrijk deel in handen van de overheid. De diaconie-gelden der plaatselijke gemeenten, door de kerkgangers gestort in een armenbus bij de voordeur der kerk, werden door de controleur beheerd, terwijl het dorps hoofd de sleutel van de kerk bewaarde, niet de zendeling of inheemse voorganger. Lokale gemeenten hadden weliswaar hun eigen kerkfonds ter bestrijding van lopende uitgaven der gemeente, dat gevuld werd via de collecte tijdens de dienst, de kerkbus en via huis-aan-huis-collecten, doch men was altijd achteraf verantwoording schuldig over de besteding aan de gouvernementele rekenkamer.

Wat voor de kerk gold, gold ook voor de zending. Te beginnen met Joseph Kam (geb. 1770; in de Molukken van 1815 tot 1833) waren de Nederlandse zendingen in de Molukken weliswaar door het NZG te Rotterdam uitgezonden en werden ze door dit genootschap bezoldigd, doch ook zij hadden dagelijks met het gouvernement en zijn vertegenwoordigers te maken, zowel in de formele als in de informele sfeer. Of het nu ging om de uitbetaling van de salarissen der gemeentevoorgangers, het verkrijgen van een reispass, het beschikbaar zijn van een draagstoel of een *orembai* met “scheppers” (roeiers) voor bezoeken aan veraf gelegen gemeenten, het plaatsen van schoolmeesters en de opvang van nieuw-gearriveerde zendingen, het toezicht op de kerkgang en op de gang der jeugd naar de zondagsschool, het regelen van de bouw en het onderhoud en gebruik van een dorpskerk – altijd en overal diende de zending zich tot het

9 B.N.J. Roskott; 1811-1873; 1835-1864 namens het NZG zending-onderwijzer te Ambon; hoofd van het in 1835 door hem opgerichte Instituut ter opleiding van inlandse jongelingen tot zendingen en onderwijzers te Ambon; 1842-1864 opziener (inspecteur) van het gouvernement inlands onderwijs in de Midden-Molukken.

dichtstbijzijnde gouvernementskantoor of tot zijn regent of dorpshef te wenden voor hulp of toestemming. Wee de zendeling die met een hoofd, resident of controleur te maken had die onkerkelijk was of gekant was tegen de activiteiten van de zending in zijn ressort!

Een zelfde situatie gold in grote lijnen ook voor de betrekkingen tussen het gouvernement en de islam. Islamitische voorgangers bekleedden hoge publieke functies, zoals *imam* Djafar Hatala van Ambon, die in 1885 adviserend lid van de Grote Landraad was. Het gouvernement wees de islamitische voorgangers aan, de *imam*, *kasisi*, *khatib* en *modin*, en hoewel van enige affiniteit tussen de meeste gouvernementsambtenaren en de islam geen sprake was en de kennis betreffende islamitische zaken van de meeste ambtenaren niet groot geweest zal zijn, aarzelde men niet om in te grijpen als de situatie erom vroeg. Zo stelde de resident van Ambon, D. Heijting, in 1886 in eigen persoon een onderzoek in naar leer en leven van de *kasisi* in de negorij Tulehu (afd. Ambon), nadat door een deel van de bevolking klachten waren geuit over hun gebrek aan orthodoxie, zowel wat betreft het geloof als de voorgeschreven rituele verrichtingen. Hij bevond hun opvattingen evenwel geheel conform de traditionele islamitische leer en de klagers werden in het ongelijk gesteld. Hiermee was de zaak afgedaan.¹⁰

Godsdienst een staatszaak: het Medewerkend Bijbelgenootschap van Ambon

Doch niet alleen dergelijke min of meer formele zaken aangaande de kerk had het bestuur aan zich getrokken. Ondanks de gelijkberechtiging der godsdiensten en de neutraliteit van de staat, zagen sommigen, zowel in Nederland als in Indië, ook het brengen van een op het christendom gebaseerde beschaving onder de inheemse bevolking als een staatszaak, of in elk geval als een zaak die zowel de belangen van de bevolking als die van het gouvernement diende. Invloedrijke figuren hebben zich in de jaren twintig der negentiende eeuw voor dit christelijke beschavingsideaal ingezet, onder wie de latere gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, J.C. Baud (1789-1859; GG 1833-

¹⁰ D. Heijting, Resident van Ambon en Onderhorigheden, "Algemeen verslag van de Residentie Ambon en Onderhorigheden met uitzondering van de Assistent-Residentie Banda over het jaar 1885", s.l., s.a., AA 853.

1836), en de staatsman Gijsbert Karel graaf van Hogendorp (1761-1834).

J.C. Baud

Baud en Van Hogendorp, conservatieve geestverwanten en actieve leden van de Haagse afdeling van het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG),¹¹ waren de stuwende krachten achter de initiatieven die dat genootschap in 1823 ontwikkelde om te komen tot de vertaling en verspreiding van de bijbel in Nederlands-Indië. De hulp en medewerking van de Indische regering was hierbij volgens Baud onontbeerlijk, zowel bij de bestudering der inheemse talen, die aan het vertalen van de bijbel diende vooraf te gaan, als

bij de verspreiding.¹²

Een niet onbelangrijke rol was in de plannen van Baud en Van Hogendorp weggelegd voor de gouverneur-generaal G.A.G.Ph. baron van der Capellen (1816-1826), aan wie Baud, in opdracht van het NBG, in een uitvoerige nota zijn ideeën uiteenzette.¹³ Baud kende de baron voldoende – die was van 1819 tot 1821 onder hem algemeen secretaris van het Nederlands-Indische gouvernement geweest – om te weten dat niet tevergeefs een beroep op hem gedaan zou worden, zonder dat Van der Capellen overigens met dezelfde restauratiegedachte behept was als met name Van Hogendorp. Van der Capellen stelde hen inderdaad niet teleur, hij ging zelfs verder dan Baud en Van Hogendorp hadden beoogd. Hij beperkte zich niet tot Java, waaraan beiden in eerste aanleg gedacht hadden, doch richtte de blik ook op de buitengewesten. Dat hij in deze tijd juist een dienstreis

11 C.F. Gronemeijer, *Gedenkboek van het Nederlandsch Bijbelgenootschap 1814-1914*, (Amsterdam, 1914) 46.

12 Als gevolg hiervan werd in 1832 te Surakarta (Solo) op Java een centrum voor de bestudering van het Javaans geopend, geleid door de Duitse taalgeleerde J.F.C. Gericke. Zie Marije Plomp, "J.F.C. Gericke en het Instituut van de Javaanse Taal", in: *Woord en Schrift in de Oost. De betekenis van zending en missie voor de studie van taal en literatuur in Zuidoost-Azië*. Onder redactie van Willem van der Molen en Bernard Arps, (Leiden, 2000) 89-105.

13 Gepubliceerd in Mijer, *Baud*, 197-205.

naar de Grote Oost maakte, kwam uitstekend van pas en bleek voor de Molukken van vèrstrekkende betekenis te zijn, te meer daar hier geen tijdrovende taalstudies verricht behoeften te worden, noch de bijbel in de streektalen behoefde te worden vertaald, zoals op Java nodig was. In de Molukken was het Maleis in brede kringen van de bevolking voldoende bekend, zodat men onmiddellijk kon overgaan tot de verspreiding van de bestaande Maleise versie.¹⁴

In juni 1815 was door het Engelse bestuur te Ambon een Auxiliary Bible Society opgericht,¹⁵ met de Engelse resident William Byam Martin (1811-1817) als voorzitter en Joseph Kam als secretaris.¹⁶ Met de teruggave van de Molukken aan de Nederlanders in maart 1817 werd het ontbonden, doch op 16 april 1824 werd te Ambon, op initiatief van de predikant S. Roorda van Eysinga¹⁷ en Van der Capellen en in beider aanwezigheid, een nieuw orgaan opgericht met hetzelfde doel, te weten het Ambonse Medewerkend Bijbelgenootschap.¹⁸ De voorzitter was, evenals in de Engelse tijd, de

-
- 14 Zie volgende noot. Van der Capellen's reisverslag in "Het journaal van den baron Van der Capellen op zijne reis door de Molukko's", in: *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, jrg 17, deel 2 (1855) 281-315, 357-396; en "Beknopt Overzicht der Reize van den Gouverneur Generaal G.A.G.Ph. Baron van der Capellen, naar het Oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel, in den Jare 1824", in: *Tijdschrift voor Neerland's Indië*, jrg 2, dl 2 (1839) 648-658.
- 15 Dat gebeurde naar het voorbeeld van de oprichting van een bijbelgenootschap te Batavia op initiatief van de Britse machthebber Sir T.S. Raffles (1781-1826). Dit werkte samen met de in 1804 te Londen opgerichte *British and Foreign Bible Society*. De oprichting van het Nederlands Bijbelgenootschap in 1814 geschiedde op initiatief van het Brits Bijbelgenootschap. Een van de eerste vruchten van de samenwerking tussen de twee eerstgenoemde genootschappen was het voorzien in de grote behoefte in Ned.-Indië aan bijbels, zowel in Latijns (de veel gebruikte hoog-Maleise bijbel van Leijdecker-Werndly van 1731/1733 werd herdrukt in 1821) als Arabisch karakter (de minder succesvolle verspreiding van de in 1819 herdrukte vertaling-Leijdecker-Werndly van 1758). Tevens werkte het Britse Bijbelgenootschap mee aan een Javaanse bijbelvertaling (vertaling-Brückner, 1829; door de regering in beslag genomen), de Toba-Batakse bijbelvertaling en het Angkola-Batakse Nieuwe Testament. Zie Gronemeijer, *Gedenkboek*, 44-73, 77-83.
- 16 Het tweede Engelse tussenbestuur in de Molukken duurde van 19 febr. 1810 tot 25 maart 1817. De hoofden van bestuur waren: 1810: E. Tucker; 1810-1811: M.H. Court; 1811-1817: W. Byam Martin. Martin was opgeleid aan de bestuursacademie te Calcuatta en was een leerling van de Engelse zendeling William Carey te Serampore. Zie I.H. Enklaar, *Joseph Kam, "Apostel der Molukken"*, (Den Haag, 1963) hfdst. iv.
- 17 S. Roorda van Eysinga; 1773-1829; 1818-1821 predikant te Batavia; heeft in de jaren 1821-1824 een dienstreis langs een aantal Prot. gemeenten gemaakt, die hem te Malakka, Makassar, de Molukken, Ternate en Manado bracht. Voor zijn bezoek aan de Molukken, zie S. Roorda van Eysinga en P.P. Roorda van Eysinga, *Verschillende reizen en lotgevallen van S. Roorda van Eysinga*, II, (Kampen, 1831) 110-186.
- 18 Bestuurders van het Medewerkend Bijbelgenootschap in de Molukken, Circulaire nr 1, gericht

gouverneur der Molukken, in dit geval P. Merkus (1822-1828), een progressief man die in een aantal opzichten als geestverwant van Van der Capellen beschouwd kan worden.¹⁹

P. Merkus

De overige bestuursleden van het nieuwe genootschap werden gerekruteerd uit kringen van de meest vooraanstaande leden van de Ambonse maatschappij, zoals hogere bestuursambtenaren en ondernemers, grotendeels dezelfde lieden die al in de besturen van andere “liefdadige instellingen” zaten. Joseph Kam werd de “Bibliothecaris” van het nieuwe genootschap, hetgeen inhield dat hij met de fondsenwerving, het laten drukken, het beheer en de feitelijke verspreiding van bijbels belast werd.²⁰

De doelstelling van het genootschap werd in een circulaire bekendgemaakt, die overigens niet repte van de koloniaal-politieke oogmerken van de initiatiefnemers. Die doelstelling werd in niet geheel vlekkeloos Nederlands als volgt onder woorden gebracht:

Voormelde Bestuurderen durven zich alsnu vleijen, met eenen gunstigen uitslag, van de bereids door hun gedane aanvankelijke pogingen, en ook van die welke zij in den vervolge in het werk zullen stellen, ten einde door eene makkelijke verkrijging van Bijbels, en eene toereikende verspreiding van dezelve, onder de min verlichten en zoogenaamde gemeenen man, als ook onder hen, die door onvermogen buiten staat zich bevinden, om door aankoop van Bijbels aan de weldadige kennis, van de leer des Christendoms te geraken, en eindelijk ook voor de zoodanigen, die de behoeften gevoelen van door de lezing en beoeffening van dat Boek, hunne rampen verligt en

aan de Resident van Banda, 13/7/1824, AB 105, geeft als datum 17 april; Enklaar, *Joseph Kam*, geeft 16 april, wat waarschijnlijk juist is, daar de GG op 17 april een drukbezochte afscheidsreceptie hield. Hij vertrok uit Ambon op 18 april. “Het journaal van den baron Van der Capellen op zijne reis door de Molukko’s”, in: *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, jrg 17, deel 2 (1855) 281-315, 357-396, maakt geen melding van deze gebeurtenis.

19 Zie bijvoorbeeld P. Merkus aan L.P.J. Burggraaf du Bus de Gisignies, 31/3/1827, La B, Archief Min. van Kol. 606. Verbaal 14 maart 1828, nr 61, waaruit blijkt dat Merkus zich geheel achter Van der Capellen’s bestuurshervorming in de Molukken stelde.

20 Bestuurders van het Medewerkend Bijbelgenootschap in de Molukken, Circulaire nr 1, gericht aan de Resident van Banda, 13/7/1824, AB 105.

hun lijden gelenigd te vinden, en alzoo in ruime mate vertroosting, licht en kennis te kunnen erlangen.²¹

Ten onrechte werd hier de behoefte van het onderwijs niet genoemd, want al sinds de dagen van de VOC was de bijbel het belangrijkste leer-, taal- en leesboek op de volksscholen. Er waren verschillende bronnen waaruit men middelen kon putten. Een enkele maal droeg Joseph Kam uit eigen zak bij, doch meestal werden de benodigde middelen van het NBG en het NZG ontvangen.²²

De collecten van 1824 en 1830-1835

Een belangrijke manier om aan geld te komen was het houden van collecten onder de bevolking, die plaatsvonden naast de reguliere, reeds bestaande collecten voor kerk, diaconie, leprozerie, het armenfonds en andere charitatieve zaken. De eerste collecte voor het Ambonse Medewerkend Bijbelgenootschap werd gehouden in mei en juni 1824, kort na de oprichting. De totale opbrengst is niet bekend, doch het resultaat moet niet onbevredigend geweest zijn want het werd omschreven als een “opwekkend voorbeeld ter navolging”.²³ Op de Uliassers (of Lease-eilanden: Saparua, Haruku en Nusalaut), het enige gebied waarvan het resultaat wel bekend is, werd *f* 709,- ingezameld, op een christelijke bevolking van ruim 12.000 zielen (1830) was dat gemiddeld 6 *kepin* (cent) per persoon.²⁴

Het resultaat van de eerstvolgende collecte, die (waarschijnlijk²⁵) in 1830 gehouden werd, was een bescheiden *f* 251,- voor de gehele residentie, welk bedrag voor het grootste deel (*f* 187,-) werd bijeengebracht door de “civiele en militaire lijst”, het corps (Indo-Europese

21 *Ibidem*.

22 Enklaar, *Joseph Kam*, 116-120.

23 Bestuurders van het Medewerkend Bijbelgenootschap in de Molukken, Circulaire nr 1, gericht aan de Resident van Banda, 13/7/1824, AB 105.

24 Genoemd in “Extract uit het Register der Handelingen en Besluiten van den Hoofdadministrateur, J.H.J. Moorrees, bij absentie van den Gouverneur der Moluksche Eilanden”, (P. Merkus), 4/3/1825, nr 1, AA 38/6. Moorrees was tevens vice-president van het Ambonse Medewerkend Bijbelgenootschap. Ter vergelijking: een pond sago-meel, het hoofdvoedsel, kostte in 1842 tussen de 0,5 en 1,5 cent. Zie B.N.J. Roskott, “Iets over het Eiland Amboina wat aangaat deszelfs geographische en statistieke gesteldheid, zeden, gewoonten enz. enz.”, [januari 1842], ARvdZ 34/5.

25 Het kan zijn dat in de tussenliggende jaren ook gecollecteerd is, doch daarvoor zijn in de archieven geen aanwijzingen gevonden.

en Europese) gouvernementsambtenaren, ondernemers en handelaren alsmede het officierscorps. De “inlandsche lijst”, die om onbekende reden alleen op Ambon-eiland rondging, stelde ernstig teleur, “niettegenstaande de menigvuldige aanmaningen van D^s Kam”.

Doch in 1831 werd veel goedge maakt: de lijst ging rond tot in de uithoeken van de residentie en de oogst bedroeg *f* 822,16. Van dit bedrag brachten opnieuw de Uliassers, waar omstreeks 500 inwoners intekenden voor bedragen uiteenlopend van 25 *kepin* tot enkele *golden*,²⁶ het meeste in: *f* 511,80, wat neerkwam op bijna 4 *kepin* per gemeentelid. Om onbekende reden heeft men zich in dit jaar wat Ambon-eiland betreft beperkt tot een veertigtal notabelen van Europese en Indo-Europese herkomst en werd de negorijbevolking gepasseerd. De gulste geveer in deze jaren was niet de gouverneur, A.A. Ellinghuysen (1829-1836), die boven aan de lijst stond en met een forse *f* 25,- anderen aanspoorde ook royaal te geven, maar Joseph Kam, die *f* 50,- gaf en aangaf dat het volgend jaar weer te zullen doen. Ook op verder weg gelegen, straatarme eilanden werd behoorlijk gegeven, van de 50 zielen tellende gemeente op het eilandje Manipa bijvoorbeeld, net als Boano gelegen voor de westkust van Ceram, droegen er 30 iets bij, voor een totaalbedrag van *f* 9,35, wat des te opmerkelijker is daar de meeste gemeentelieden hier tot de categorie der “burgers”²⁷ behoorden (58 van de 96 in 1825²⁸) – en van burgers werd meestal niets verwacht, zoals beneden nog blijken zal.

In de volgende jaren daalden de opbrengsten der bijbelcollecten steeds verder, terwijl die voor andere charitatieve doeleinden op peil bleven of zelfs stegen. Kunnen de jaren 1832 en 1833 met een opbrengst van

26 De Indische gulden of ropia was toen evenveel waard als de Nederlandse gulden. Er gingen 100 *kepin* in een 1 *golden* of *gulden*. Gb van 18 febr. 1826, *Staatsblad van Ned.-Indië 1826*, nr 7. Zie over het muntstelsel in Ned.-Indië, J.P. Moquette, “De munten van Nederlandsch-Indië”, in: *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, L (1908) 1-61; LI (1909) 1-94.

27 De burgers of *orang bebas* (vrije mensen) bestonden uit Europese afstammelingen, Javanen en mensen van elders in Ned.-Indië en hun afstammelingen, overgeplaatsten uit de inlandse volksklasse (bijv. als vorm van beloning voor militairen) en uit vrijgelaten slaven en hun nakomelingen. Anders dan de inlandse bevolking waren ze vrijgesteld van allerlei gemeenschapsdiensten, doch ze hadden ook minder rechten. Hun hoofden droegen de titels sergeant, sergeantwijkmeester en korporaal. Zie C.R. Bakhuizen van den Brink, “De inlandsche burgers in de Molukken”, in: *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, deel 70 (1915) 595-649.

28 Zie bijv. J.F. Bormeister, “Opgave van het aantal christenen in de negorij Tumalehu op Manipa per 15 februari 1825”, ARvdZ 29/2/G. Het is aan de namen op de intekenlijst van 1831 niet te zien wie burgers waren en wie tot de inlandse bevolking behoorde.

resp. *f* 405,50 en *f* 396,- nog redelijk genoemd worden, aanzienlijk slechtere resultaten werden geboekt in 1834 en 1835, toen jaarlijks in de gehele residentie nog geen *f* 300,- werd opgehaald. Wellicht werd hierin het wegvallen van Kam in 1833 zichtbaar, die sedert de oprichting de bezielende kracht geweest was achter het werk van het Ambonse Bijbelgenootschap. Aan de offerbereidheid van de bevolking lag het in elk geval niet, want in 1838 werd op de Uliassers ten behoeve van de armen een bedrag van *f* 3.213,29 opgebracht.²⁹

De lijst van 1835

In vergelijking met de voorafgaande jaren zijn de lijsten van 1831 en 1835 in die zin uniek, dat ze naast de “Civiele en Militaire Departementen” de namen van de hoofden van als christelijk geregistreerde negorijen vermelden, dat wil zeggen van negorijen waarvan de bevolking geheel of grotendeels als christelijk geregistreerd stond en waar meestal een school en een kerk stonden en een schoolmeester woonde. Dat alleen de namen der hoofden opgetekend werden, behoeft strikt genomen niet te betekenen dat de rest van de bevolking niet ook heeft bijgedragen, daar in de bijdragen der hoofden die der negorijbevolking begrepen kunnen zijn, doch zeker is dat niet en, gelet op de geringe opbrengst vergeleken met de lijst van 1831, ook niet waarschijnlijk.

Bij het vergelijken van de opbrengst der onderscheiden groepen, met name die der Europese ambtenaren en inlandse regenten, dient bedacht te worden dat de functie van regent onbezoldigd was. Een interessante vraag is nog in hoeverre deze hoofden het zich konden permitteren een bijdrage te weigeren aan een door de gouverneur warm aanbevolen collecte, gegeven het feit dat, hoewel ze voor het leven benoemd waren, hun prestige en gezag als bestuurder in belangrijke mate afhankelijk waren van de steun van het gouvernement en van de gouvernementsrechtspraak (via bestuursambtenaren, de Raad van Justitie en de Kleine en Grote Landraad). Vermoedelijk was die vrijheid niet groot en wellicht hebben het genootschap en gouvernement van dit fenomeen gebruik gemaakt om de hoofden tot een bijdrage te bewegen, al was die nog zo bescheiden.

²⁹ “Verslag van de Staat van de Residentie Saparua in 1838”, januari 1839, AA 1142.

Een andere opvallende zaak is dat de regenten op deze lijst vrijwel uitsluitend behoorden tot de inlandse bevolking. Hoofden van burger-negorijen komen er niet in voor, evenmin overigens als in eerdere lijsten. Het gaat om hoofden van uiteenlopende rang, van hoog naar laag de *raja*, *pati* en *orang kaya*, welke titels, voor zover ze niet erfelijk waren, door het gouvernement werden toegekend aan de regenten naar de mate van persoonlijke bekwaamheden en ijver en betrouwbaarheid.³⁰ Een reden voor het passeren van de burgers wordt nergens gegeven. Een mogelijke verklaring is dat men van een collecte onder als christelijk geregistreerde burgers weinig of niets verwachtte, aangezien ze een balsturig en moeilijk te besturen deel van de bevolking uitmaakten en hun betrokkenheid bij kerk en christendom over het algemeen gering was.³¹

Op twee na alle hoofden van de dertig inlandse negorijen “onder Ambon” – d.w.z. het zuidelijke schiereiland Leitimor, de kust van Hitu langs de Baai van Ambon en het oosten van Ambon-eiland – die in de zielsbeschrijving van 1833 als christelijk te boek staan,³² hebben in 1835 bijgedragen.³³ Alleen de hoofden van de negorijen Ahusen en Leahari ontbreken op de lijst. Een reden voor dit ontbreken werd niet gegeven. Op het noordelijk gedeelte van schiereiland Hitu, dat wil zeggen in de afdelingen Hila en Larike, bevonden zich – anders dan twee eeuwen tevoren – geen geheel of overwegend christelijke negorijen; de hier woonachtige christenen behoorden merendeels tot de militaire bezetting van de “blokhuizen” in beide negorijen, en verder tot de burgers die zoals gezegd niet werden benaderd.³⁴ Van de vier

30 Zie art. 81 vlg. van het *Reglement op het binnenlandsch bestuur en dat der finantien op Amboina en Onderhoorigheden* (15 april 1824), in: Ch.F. van Fraassen en P. Jobse, bew., *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1900-1942*. (4 Delen. Den Haag: ING, 1997) IV, 1-37.

31 Zie bijv. het verslag van P. Keyser van zijn bezoeken aan de burger-negorijen Hila en Larike in 1835, waarover hij zich negatief uitlaat, in: “Extract uit het dagboek van zendeling P. Keyser van 1 januari tot ultimo juni 1835”, s.a., ARvdZ 59/3. Even negatief was Roskott tien jaar later, in: B.N.J. Roskott, gedelegeerde van de Subcommissie van Onderwijs te Ambon, Verslag mijner inspectiereis langs de inlandse christenscholen in het jaar 1845, [28/4/1845], ARvdZ 34/5.

32 “Generaal Overzicht der Zielsbeschrijving van de Residentie Amboina en Onderhoorigheden onder Ult^o December 1833”, 1/1/1834, AA 1101. De bevolkingscijfers in dit artikel zijn aan dit stuk ontleend.

33 Die christelijke negorijen telden 8.372 christenen; de zes islamitische negorijen in dit gebied: Batumera, Tulehu, Tial Islam, Tengtenga, Laha en Leinusa, telden 2.630 inwoners.

34 In de afdelingen Hila en Larike met dertien langs de noordwestkust van Hitu gelegen negorijen

onder de afdelingen Hila en Larike genoteerde inlandse regenten kwam één van Manipa, één van Boano en twee – beiden analfabeet – van Zuidwest-Ceram. Alle overige regenten in deze afdelingen waren islamieten.

Op de Uliassers was ook deze keer de offerbereidheid zo mogelijk nog groter dan op Leitimor en zuidelijk Hitu: de hoofden van alle als christelijk geregistreerde negorijen, 28 in getal, hebben bijgedragen.³⁵

De intekenlijsten

De voorzitter, gouverneur Ellinghuysen, beval de collecte van het Medewerkend Bijbelgenootschap in 1835 met de volgende woorden aan:³⁶

Het bestuur van het alhier gevestigd genootschap voornoemd, biedt bij deze alle ambtenaren, ingezetenen en geemploijeerden de Intekenings Lijst aan, ten behoeve van dat fonds over het loopende jaar.

De ruime bijdragen waarvoor alhier steeds is ingeschreven geworden, zijn te vele blijken van de belangstelling en de overtuiging van het nut van het genootschap welke de gegoedsten alhier bezielen, dan dat wij het noodig zouden oordeelen hierover in het breede uit te weiden.

Wij noodigen U alzoo daartoe bij deze uit, niet twijfelende of onze pogingen zullen door milde liefde giften worden geschraagd, ten einde daardoor blijke, dat eene inrigting welke bij alle beschaafde volken krachtdadig wordt ondersteund, ook nog op deze plaats in waarde wordt gehouden.

Lijst 1: Civiel departement te Amboina

(Liang, Morela, Mamala, Hitulama, Wakal, Hila, Kayteto, Cheit, Lima, Uring, Asiluloh, Larike en Wakasih) woonden per ult. 1833 8.113 islamieten en 213 christenen, de laatsten vrijwel uitsluitend te vinden onder de burgers, enkele Indo-Europeanen en een handvol inlands overheidspersoneel.

35 Tellende 14.371 christenen; de islamitische negorijen op de Uliassers, te weten Kulor (Saparua), Pelauw, Kailolo, Kabauw en Ruhumony (Haruku) telden 4.107 inwoners.

36 Intekenlijst voor het Medewerkend Bijbelgenootschap te Ambon voor het jaar 1835, 2/5/1836, AA 1080c.

De ondergeteekenden gaarne deelnemende in de menschlievende pogingen om het woord van God meer algemeen te verspreiden en bijzonder in de behoefte aan Bijbels op deze Eilanden³⁷ willende voorzien hebben zich tot dat einde verbonden zoodanige sommen als achter hunne namen uitgedrukt staan te voldaan.

Contributie

Handteekening der Contribuant

Namen der Inteeekenaren ³⁸	Jaarlijks	Ineens
A.A. Ellinghuijsen ³⁹	f 25	Ellinghuysen
J.B. Timmerman ⁴⁰	10	J.B. Timmerman
A.H. Rijkschroeff ⁴¹	10	A.H. Rijkschroeff
J. Wauters ⁴²	10	J. Wauters
J.E. Bernard ⁴³	10	J.E. Bernard

37 Hier wordt de indruk gewekt dat de opgehaalde gelden in de Molukken zouden worden besteed. Doch de opbrengst werd in zijn geheel naar het Bijbelgenootschap in Batavia overgemaakt.

38 Ondanks de uitgave door Etmans van de negentiende-eeuwse doop- en bevolkingsregisters van Ambon, Saparua en Banda, waarvan dankbaar gebruik is gemaakt, is het niet mogelijk gebleken van alle ondertekenaars volledige biografische gegevens te vinden. Maar dat is voor ons doel ook niet nodig. De opgenomen gegevens zijn beperkt tot de publieke functies. Gegevens over met wie de betrokkene gehuwd was en wie zijn kinderen waren, zijn niet opgenomen. M.D. Etmans, *De doopregisters van de protestantse gemeente te Ambon*. 2 Delen, Ferwert (Frl.), 1999; Idem, *De bevolking van Banda van 1818-1920*. 2 Delen, Leeuwarden (Frl.), 1998; Idem, *De bevolking van Saparoea van 1821 tot en met 1946 (deels t/m 2000)*, Ferwert (Frl.), 2001.

39 A.A. Ellinghuysen was gouverneur der Moluksche eilanden van 1829 tot 1836.

40 J.B. Timmerman; 1790-1846; 1824 lid bestuur Medewerkend Bijbelgenootschap; gouvernementsambtenaar, o.m. ontvanger der Kollaterale Successiën, griffier van de Raad van Justitie, lid van de Wees- en Boedelkamer, secretaris en later voorzitter van het Medewerkend of Hulpzendinggenootschap te Ambon en tot zijn dood assistent-resident van Hila en Larike.

41 A.H. Rijkschroeff; 1798-1850; 1824 lid bestuur Medewerkend Bijbelgenootschap; 1825 provisioneel directeur van de Wisselbank en secretaris van de Wees- en Boedelkamer. Deze laatste functie vervulde hij tot 1829. In 1826 werd hij lid van de Raad van Justitie en directeur van het Verwisselkantoor; van 1841 tot 1842 was hij wnd gouverneur van de Molukken. Tevens was hij vanaf de oprichting in 1828 lid van de Subcommissie van Onderwijs te Ambon.

42 J. Wauters (Wouters); 1827 inspecteur der culturen.

43 J.E. Bernard; 1824 lid bestuur Medewerkend Bijbelgenootschap; bekleedde sedert 1825 verschillende openbare functies, o.m. die van commies ter Administratie en secr. van het Kollegie voor Huwelijks- en Klein Geregtszaken. Te Hila volgde hij de in 1846 overleden J.B. Timmerman als resident op.

G.C.C. Köhler ⁴⁴	–	–	
F.T.T. de Riemer ⁴⁵	10		d. Riemer
P.J. Timmerman ⁴⁶	10		P.J. Timmerman
J.E. Twijssel ⁴⁷	10		J.E. Twijssel
G.C.D. Neumann ⁴⁸	4		Neumann
H. den Hartog ⁴⁹	4		H. Den Hartog
L.H. Smits ⁵⁰	3		L.H. Smits
K.C. Twijssel ⁵¹	5		K.C. Twijssel
N.M.G. Renoult ⁵²	1		Renoult
P. Keyser ⁵³	10		P. Keyser
J. Hoedt ⁵⁴	10		J. Hoedt
J.F. Zijlstra ⁵⁵	2		Zijlstra
J.A. Hoorn ⁵⁶	2		J. Hoorn
S.W.C. Laukens	1		Laukens

-
- 44 G.C.C. Köhler; 1800-1838; 1824 civiel opziener Larike; 1826-1830 wnd ontvanger (vanaf 1829 kassier en ontvanger) van de Inkomende en Uitgaande Regten; was van 18 dec. 1836 (dood van Gouverneur Ellinghuysen) tot 14 juni 1837 (bestuursaanvaarding door wnd Gouverneur De Stuers) wnd Gouverneur der Molukken; 1838 assistent-resident.
- 45 F.T.T. de Riemer was sedert 1835 lid van de Subcommissie van Onderwijs te Ambon.
- 46 P.J. Timmerman; overl. 1858; 1824 lid bestuur Medewerkend Bijbelgenootschap; 1825-1826 lid van de Raad van Justitie; 1825 lid van de Wees- en Boedelkamer; 1826 pakhuismeester.
- 47 J.E. Twijssel; 1796-1843; een der grootste ondernemers en handelaars van de Molukken; 1825-1826 lid van de Raad van Justitie; 1825 lid van de Wees- en Boedelkamer; bestuurslid van het Ambonse Hulpzendinggenootschap.
- 48 G.C.D. Neumann; 1792-1864; 1848 1^e commies; president van de Wees- en Boedelkamer; secr. Subcommissie van Onderwijs te Ambon.
- 49 H. den Hartog; 1793-1842; deurwaarder, gezworen exploitateur van de Raad van Justitie; 1821-1843 bestuurslid van het Ambonse Hulpzendinggenootschap.
- 50 L.H. Smits; 1768/9-1847; 1824 lid bestuur Medewerkend Bijbelgenootschap; bekleedde vanaf 1825 enkele openbare functies, als lid van de Wees- en Boedelkamer; lid van de Raad van Justitie; lid van het Kollegie voor Huwelijks- en klein Geregtszaken; majoor van de Schutterij.
- 51 K.C. Twijssel; 1798/9-1856; 1826 translateur der Maleise taal; 1826 benoemd tot “amanuensis” van het Weeshuisbestuur te Ambon.
- 52 N.M.G. Renoult; 1806-1887; 1834 klerk bij het beheer der pakhuizen; 1837 commies ter magistratuur; 1850 AR en Gouvernementssecr..
- 53 P. Keyser; 1801/2-1840; 1832 NZG-zending en wnd predikant te Ambon; 1839 zending te Wai.
- 54 Joh. Hoedt; 1791/2-1846; tot 1825 was hij wnd resident van Haruku; vervolgens 1ste commies bij de pakhuizen; ontvanger inkomende en uitgaande rechten; haven- en equipagemeester; griffier bij de Raad van Justitie; fiscaal bij de Grote Landraad. Daarnaast was hij lid van de kerkeraad van Ambon, van het bestuur van het Ambonse Hulpzendinggenootschap en vanaf 1835 voorlezer der Nederlandse gemeente.
- 55 J.F. Zijlstra; 1825 naar Ned.-Indië; tot 1833 onderwijzer gouvernements lagere school te Grisse; 1833 idem te Ambon; 1835 oneervol ontslagen.
- 56 J.A. Hoorn; 1826 wnd kassier en betaalmeester, alsmede wnd collecteur van het Klein Zegel te Ambon; 1828 notaris; 1838 tevens vendumeester.

S.P. Harmanusz ⁵⁷	1		Harmanusz
F.G. Walter	0,50		F.G. Walter
J.M. Nanlohy	1,50		bedankt voor de verdere jaarlijkse contributie, J.M. Nanlohy
C. Helmus ⁵⁸	–	–	gezien, C. Helmus
J.F. Hulstkamp	2		Hulstkamp
A.P. Mossembekker	–		A.P. Mossembekker
S. Lopies		0,40	S. Lopies
C.F. Schmidhamer ⁵⁹	2		C.F. Schmidhamer
A.D. de Haan ⁶⁰	1		A. Dennie de Haan
E. van Hoven		1,50	E. van Hoven
A. Molle ⁶¹	–	–	gezien A. Molle
H.C. Scheepe	–	–	gezien Scheepe
S.P. Tupamahu		0,50	Tupamahu
C. Ariaansz		0,50	C. Adriaansz
P.F. Ostrowsky ⁶²		1	P.F. Ostrowsky
J. Leimena ⁶³		0,50	J. Leimena
W. Stamm	1		W. Stamm
J.W. Doe Neijs	1		J.W. Doe Neijs
H.A. Meijnne ⁶⁴	1		H.A. Meijnne
H.C. Guttig	–	–	Gezien Guttez
F. Gebouwer		1	F. Gebouwer
J.J. Hendriksz		0,50	J.J. Hendriksz
A.H. Gaspersz	1		Gaspersz
J.J. Tokaija	1		J.J. Tokaija
D.F. Pietersz ⁶⁵	1,50		Pietersz
F.B.W. Bernard		0,50	F.B.W. Bernard
J.N.B. Roskott ⁶⁶	8		B.N.J. Roskott

57 S.P. Harmanusz; 1798/9-1853; klerk van de Raad van Justitie te Ambon.

58 Er waren in deze tijd te Ambon twee personen met de naam C. Helmus: Carolus Helmus en Carolis Helmus.

59 C.F. Schmidhamer; 1796/7-1847; 1826 1^e klerk ter Administratie; 1829 secr. Wees en Boedelkamer te Ambon; 1^e commies beheer kas- en pakhuizen.

60 Adam Dennie de Haan; overl. te Ambon 1853.

61 A. Molle; 1826 1^e klerk ter magistratuur.

62 P.F. Ostrowsky; 1795/6-1862.

63 Er waren in deze tijd twee personen met deze naam.

64 H.A. Meijnne; 1807/8-1842.

65 D.F. Pietersz; 1813/4-1873; onderwijzer gouvernements lagere school; op het eind van zijn leven president van de Wees- en Boedelkamer te Ambon.

66 Ten rechte: B.N.J. Roskott.

J.A. Kuuhl ⁶⁷	–	–	Gezien Kuuhl
D.S. Hoedt ⁶⁸	2		D.S. Hoedt
Totaal <i>f</i> 176,28 =	171,-	5,28 ⁶⁹	

Lijst 2: Militair departement te Amboina

[Van de 22 militairen op de lijst, lopende van majoor tot 2^e luitenant, gaven twaalf een bijdrage. Het hoogste bedrag was *f* 2,55, het laagste *f* 0,50. Het totaal bedroeg *f* 20,86.]

Lijst 3: De Regenten onder Amboina

Radja Ema	<i>f</i> 2		J.F. de Fretes ⁷⁰
Radja Latuhalat		1	J.W. Salhuteru
Radja Kilang	2		J. de Queljo
Radja Hutumury	2		J. Tehoepiorij
Radja Soija	1		J. Desilva
Pattij Seijlale	1		P.C. Lopies Soedah bajar ⁷¹
Pattij Soija boven	1		J.E. Pattijmahu
Pattij Hatoe		1	M. Hihalatu
Pattij Nakoe	1		A.J. Waas awrang toea
Pattij Soelij nog niet betaald	2		J. Palawpessij
Pattij Lilibooij		1	W. Cattinja
Pattij Halong suda bajar ⁷²	1		J. Haloerij
Pattij Waaij	2		J.L. Bakarbessij
Orangkaija Oerimessing	–	–	P. Mattahena voor gezien getekend
Orangkaija Amantelo	1		J.H. Tisera
Orangkaija Groot Hatiwe	1		A. Nunumete
Orangkaija Tawirie	1		E.H.E. Huwae
Orangkaija Hatalaij	1		J ^s . Lopis

67 J.A. Kuuhl; 1806/7-1856; vendumeester.

68 D.S. Hoedt; 1815-1893; gouvernementssecretaris.

69 *Sic.*

70 Deze “regenten onder Amboina” zijn aan de hand van de thans beschikbare bronnen niet nader te identificeren. Doch voor het doel van dit artikel is het voldoende te weten dat zij in hun kwaliteit van inlands hoofd al of niet hebben bijgedragen.

71 *I.e.* reeds betaald.

72 *I.e.* reeds betaald.

Orangkaija Roetong		1	J.J. Maspaitela
Orangkaija Amahusu		1	X het kruisje is van Daniel Silooij
Orangkaija Passo	1		C.J. Simauw
Orangkaija Tial Christen		1	A.J. Silawanoebisij
Orangkaija Klein Hatiwe	1		J. Timoroso
Orangkaija Rumatiga		1	J. Sitah
Gezaghebber Nussanive	1		F. Desoysa
Gezaghebber Allang	1		M. Pattij
Gezaghebber Mardika	1		A. De Costa
Gezaghebber Hukurila		1	E.T. Desiretta radja Ema muda ⁷³

Lijst 4: De Regenten onder Saparoea en Haroeko

J.L.B. Engelhard ⁷⁴	f 6	Engelhard
M.H. Schultz ⁷⁵	1	M.H. Schultz
D.J. Paulusz ⁷⁶	2	D.J. Paulusz
P. Siegers ⁷⁷	1	P. Siegers
H.D.C. van Capelle ⁷⁸	1	Van Capelle
P. Rieuwpassa	1	P. Rieuwpassa
Radja Saparoea	2	M.J. Titiweij
Radja Tiouw	2	S. Pattuwaes
Radja Porto	2	G.J. Nanlohij
Radja Sirij Sorij	2	J.M. Manusama
Radja Ulath	2	M.I. Nikijuluw
Radja Nolloth	2	A.A. Huliselan
Radja Tuhaha	2	E.T. Supusepa
Radja Paperoe	2	J. Latumairisa
Radja Booij	2	J. Wasuasina
Radja Haria	2	J. Leihitoe
Pattij Ouw	2	P.P. Nikijuluw
Pattij Haria	–	–
Radja Itawakka	2	H.W. Watimena

⁷³ *i.e.* plaatsvervangend *raja* van Ema.

⁷⁴ J.L.B. Engelhard; 1802-1877; 1833 assistent-resident van Saparua en Haruku.

⁷⁵ M.H. Schultz; overl. 1842.

⁷⁶ D.J. Paulusz; 1802-1864; havenmeester.

⁷⁷ P. Siegers; 1786/7-na 1842.

⁷⁸ Henricus de Ceuninck van Capelle; 1801/2-1859; commies te Haruku.

Pattij Ihamahoe	2	J.J. Lilipalij
Radja Haroekoe	1	J.C. Ferdinandus
Radja Sameth	1	H. Rieuwpassa
Radja Oma	3	C.C. Pattinama
Radja Aboro	1	Z. Usmanij
Gezaghebber Wassoe	1	S. Pattinama
Pattij Carieuw	1	J. Pattiradjawane
Pattij Hulalieuw	1	A. Aisina
Radja Titawaij	3	J. Hietijahubessij
Radja Aboeboe	2	A.L. Manusama
Radja Ameth	2	A. Picaulij
Pattij Leinitoe	2	S.A. Tanasale
Pattij Sila	1	A.L. Sosilisa
Pattij Akoon	1	A.C. Tuwankotta
Pattij Nalahia	1	H. Siwakabesij

Lijst 5: De Regenten van Hila en Larieke

J.R. Paape ⁷⁹	3	Paape
R. Barber ⁸⁰	1	Barber
J.J. Dias	1	J.J. Dias
M. Sartean	1	Sartean
P. Breemer	1	J.H. Breemer ⁸¹
W. Latuasan	0,50	W. Latuwasan
Orangkaija Tumalehuw ⁸²	0,50	A. Helekota
Pattij Boano	0,50	D. Hutuelij
Orangkaija Piroe ⁸³	0,50	Gesteld {x} door F. Tilawano
Orangkaija Tanoenoe ⁸⁴	0,50	Gesteld {x} door C. Kuhuela

79 J.R. Paape; 1786-1838; bekleedde sedert 1822 verschillende functies bij het Ambonse gouvernement, was o.m. gouvernementsecretaris (vanaf 1822), schoolopziener (1825-1828), en lid van de Raad van Justitie (vanaf 1826). Sedert 1829 vervulde hij de functie van assistent-resident, eerst te Ambon, vanaf 1830 te Hila en Larieke, en in 1838 te Haruku.

80 R. Barber; 1797-1836; 1825 commies te Hila; 1831 assistent-resident te Larieke.

81 De handtekening wijkt af van de door een klerk genoteerde naam in de linker kolom.

82 Op het eiland Manipa.

83 Gelegen aan de Baai van Piru, Z.W.-Ceram.

84 Idem.

totaaloverzicht

Inteekening voor 1835

Civiel departement te Amboina	f 176,28
Militair departement te Amboina	20,82
De Regenten onder Amboina	30,- ⁸⁵
De Regenten onder Saparoea en Haroeko	59,-
De Regenten onder Hila en Larieke	9,50
Totaal	295,60
Gaat af de waarde der zegels voor wissels	0,60

Bij missive van den 21^e December j.l. nr 34,
aan het Hoofdbestuur⁸⁶ te Batavia overgemaakt 295,-.⁸⁷

Slotopmerking

Een niet gemakkelijk te overschatten factor die het geefgedrag van het christelijk deel der bevolking bepaalde, was deszelfs conservatieve kijk op de omringende wereld, de medemens en het hiernamaals, die zich manifesteerde in de wens om vast te houden aan de bestaande, uit de VOC-tijd geërfde culturele, godsdienstige en onderwijskundige infrastructuur. Hierin waren westerse en oosterse elementen schijnbaar moeiteloos versmolten, hetgeen betekende dat enerzijds elk christelijk dorp een eigen kerk, school en voorganger *cum* schoolmeester had en veel huisgezinnen over een bijbel, een psalmboek en een prekenboek van Caron⁸⁸ beschikten, terwijl daarnaast tal van pré-christelijke gebruiken, waarden en opvattingen betreffende de positie der *adat*-hoofden in de kerk, de voorouders, geesten en goede en kwade

85 Ten recht f 32,-.

86 *I.e.* van het bijbelgenootschap.

87 Ten rechte f 297,-.

88 *Voorbeeldt des Openbaeren Godtsdiensts, Bestaende in de verhandelinge van de XII Articulen des Geloofs, de Wet Godes, 't Gebedt des Heeren, Mitsgaders de Feest- Bid- en Danck-texten, ten dienste der Inlandtse Christenen op Amboina, in 40 Praedicationen eenvoudelyk gestelt door Franchois Caron, Wel eer Bedienaer des Goddelycken Woordts op Amboina in Oost-Indiën. Tsjeremin Acan Pegang Agamma, Itoula mengartinja deri Artigo XII deri Pitsajahan, Sabda Allah, Mintahan - Doa Tuan, Lagi Issinja deri Hari Raja Raja, Sombayang dan Poudjihan, Gouna orang Nassarani di Ambon, berator dalam 40 parracarra rewajat Deri pada Franchois Caron, Daulo pandita di Tanna Ambon, t'Amsterdam, Door ordre van d'E.E. Heeren Bewinthebberen der Oost-Indische Compagnie by d'Erfg. van Paulus Matthysz. in 't Muzyc-boek, gedrukt, 1693.*

machten bleven voortbestaan of, soms op onderdelen aangepast, op termijn zelfs herleefden.

Dit conservatieve Molukse christendom was een belangrijk bestanddeel van het ideologische en politieke cement dat het gebied al generaties met het verre “moederland” verbond en eraan onderworpen hield. Het was dit cement dat, hoewel de initiële banden tussen christendom en overheid zoals die onder het Ancien Régime bestaan hadden, na 1800 formeel niet meer bestonden, het gouvernement in Ambon toch in staat stelde zijn opvoedende taak te volvoeren – al was de perceptie van die taak in toenemende mate afhankelijk van de particuliere opvattingen en initiatieven van de gewestelijke hoofden van bestuur. De inheemse bevolking der Midden-Molukken wenste geen verandering van de politieke en religieuze *status quo* – de (grotendeels) op het bewaren van de bestaande maatschappelijke ordening gerichte opstand van Thomas Matulesy (Patimura) in 1817 was daar ook een uiting van. Een belangrijke conclusie die uit de betrekkelijk succesvolle fondsenwerving voor de bijbelverspreiding in de jaren 1824-1835 te trekken valt, is dat het juist de inheemse bevolking geweest is die de grondstoffen voor dit cement in royale mate heeft geleverd en daarbij krachtig heeft bijgedragen aan de vorming en instandhouding van hechte koloniale machtsverhoudingen in dat deel van de Indische archipel.

During the VOC era, the Reformed Church was the established church in the territories dominated by the Dutch. From 1643 onwards it was subjugated to the state (that is, to the VOC officials); on the other hand the state cared for it and financed all its activities. In 1798 the Netherlands received a new constitution and after a few years the guiding principles of this constitution were introduced into the colonies also. The state proclaimed itself neutral in religious matters; church and state became separated entities. Both in Holland and in the colonies, however, this did not mean that for the state religion became unimportant. It was put into the service of the state, to strengthen it and to teach its citizens the right behaviour. Consequently, until well into the twentieth century the churches in the Dutch East Indies were financed and, in the case of the Protestant Church, kept under strict

supervision by the state. To a lesser degree, the same was true of the Roman Catholic Church and (in some respects) of Islam.

The financing of the church by the state did not include general activities like the translating and distribution of Holy Scripture. Many officials, however, considered these activities beneficial to the spreading of civilization among the indigenous population. Accordingly, they promoted and supported initiatives in this field. In the Central Moluccas, Governor P. Merkus (1822-1828) was chairman of the regional Auxiliary Bible Society. His successor, A.A. Ellinghuysen (1829-1836), warmly supported the fund raising activities undertaken in the Central Moluccas between 1830 and 1835. Following his example, most officials, including village heads and other local dignitaries subscribed for smaller or larger sums on the lists which were circulated on Ambon and the surrounding islands. An exception is formed by the burger community, which consisted of Eurasians and other persons outside Amboinese society. By financing the distribution of the Bible, the indigenous population contributed to the strengthening of the politico-religious ideology which in the Moluccas supported the colonial relationship.

Het werk van Franz Pape en August Jackstein onder de Rotinezen 1860 - ca. 1875

H. Reenders

Inleiding

In dit artikel wil ik aandacht besteden aan het werk en de betekenis van de Gossner-mannen August Jackstein en Franz Pape, die in de jaren 1860 en 1870 onder de Rotinezen in de Timor-archipel hebben gewerkt. De aanleiding is, dat zij niet worden vermeld in de Indonesische kerkhistorische literatuur en toch veel betekend hebben voor de kerk in genoemd gebied.¹ Van Jackstein geldt bovendien, dat hij het van alle zendelingen op Roti het langst heeft volgehouden en op dit eiland nog altijd een legendarische figuur is, terwijl hij door een invloedrijk informant als Isaïc Esser nogal negatief is beoordeeld. In dit opstel wil ik nagaan, of en in hoeverre er aanleiding bestaat om het beeld van deze Gossner-mannen te herzien.

De Rotinezen en hun voorsprong op andere volkeren

Hoewel de één lange tijd op Timor en de ander op Roti werkte, hebben beide Gossner-mannen zich in dienst gesteld van hetzelfde volk, namelijk dat van de Rotinezen. Het eiland voor de westkust van Timor, waarvan de Rotinezen afkomstig zijn, is maar klein. Vijfenzeventig kilometer lang en twintig kilometer breed, ongeveer even groot als de helft van de provincie Drenthe. Toch hebben mensen afkomstig van dit eiland gedurende de laatste twee eeuwen een hoofdrol gespeeld in de kerk en de maatschappij van de Timor-archipel. Enkele jaren geleden deed in Kupang het typisch Indonesische grapje de ronde: TIMOR is de afkorting van 'Timor ini milik orang Roti', wat betekent: 'Timor is het eigendom van de Rotinezen'. Hoewel de andere volkeren van de archipel in de laatste jaren ook aan bod komen, zoals de Savunezen, de Timorezen, de Sumbanezen en de Alorezen, hebben de Rotinezen lange tijd een voorsprong gehad en hierdoor grote invloed uitgeoefend op de opbouw en de vormgeving van de kerk in dit gebied. Zij waren

¹ Zij worden niet vermeld in: Th.van den End, *Ragi Carita*, I en II (Jakarta, 1980 en 1989) en Frank L. Cooley, *Benih Yang Tumbuh XI. Memperkenalkan Gereja Masehi Injili Timor*, Jakarta, 1976.

bondgenoten van de VOC en leverden hulptroepen voor de compagnie en het gouvernement. Zij waren ook de eersten, die tot het christendom overgingen. De eerste onderwijzers, de eerste evangelisten en de eerste bestuurders waren Rotinezen.²

De Amerikaanse cultureel-antropoloog James J. Fox heeft in 1977 een belangrijke bijdrage geleverd tot het verstaan van deze voorsprong in zijn dissertatie *Harvest of the Palm. Ecological Change in Eastern Indonesia*.³ Hierin laat hij zien, dat de Rotinezen en Savunezen een heel andere mentaliteit hebben dan de overige volkeren op de zuidoostelijke boog van de Kleine Sunda-eilanden van Sumba tot Timor. Dit zou een gevolg zijn van het feit, dat zij al heel vroeg, voor de komst van de Nederlanders, op de zogenaamde *lontar-economie* waren overgegaan. Terwijl de andere volken voortgingen met de beoefening van de landbouw op traditionele wijze volgens de weinig efficiënte en bodemverwoestende 'slash-and-burn agriculture', maakten de bewoners van Roti in navolging van de Savunezen de exploitatie van de *lontar*-palm tot de spil van hun economie. Deze palm (*Borassus sundacicus*), die goed gedijt in een droog klimaat en bestand is tegen de alles verwoestende branden waarmee de traditionele landbouw gepaard gaat, kan de bevolking voorzien van bijna alle benodigde voedsel, veevoer en bouwmaterialen. De boom produceert een sap (*tuak*), waarvan gedurende dertig jaar wel vijf tot zeven honderd liter per jaar kan worden getapt. In het vijf maanden durende tapseizoen drinken de Rotinezen enkele liters verse tuak per dag. De rest wordt gegist tot palmwijn (*laru*) of ingekookt tot een suikerachtige siroop (*gula air*), die ook als voedsel dient voor de varkens. Dankzij deze boom – twee volwassen bomen zijn reeds voldoende voor een heel gezin – zijn de Rotinezen min of meer onafhankelijk van de opbrengst van hun mais- en rijstvelden. Wanneer de oogst van deze producten mislukt, hetgeen op de eilanden van de Timor-archipel met hun langdurige perioden van droogte, onregelmatige regenval en eroderende bodem dikwijls voorkomt, verschaft de *lontar* altijd nog voldoende voedsel om in leven

2 Voor de Savunezen was een dergelijke rol weggelegd op Sumba.

3 Het boek verscheen bij Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts en London, England, 1977. Fox verwijst o.m. naar het pak van Sjaalman uit de *Max Havelaar* van Multatuli, waarin een verhandeling voorkomt 'over de niet-etende bevolking van het eiland Rotti bij Timor', hetgeen Batavus Droogstoppel de opmerking ontlokt: 'Het moet daar goedkoop leven zijn'.

te blijven. Volgens Fox moet dit wel invloed hebben gehad op de mentaliteit van de bevolking. Dankzij hun gemengde economie konden de Rotinezen zich veroorloven dingen uit te proberen en risico's te nemen. Het viel de dienaren van de VOC reeds op, dat de Rotinezen vooruitstrevend en ondernemend waren, in tegenstelling tot de overige bewoners van de Timor-archipel, die bij hen golden als nogal lijdelijk en behoudend. De Rotinezen waren ook de eersten, die overgingen tot het omheinen van stukken grond ten behoeve van land-en tuinbouw, het verbouwen van nieuwe producten, het houden van bijen, schapen, geiten en varkens, en de visserij.⁴

De overgang van de Rotinezen tot het christendom in de achttiende eeuw

In de tijd van Pape en Jackstein – om precies te zijn in 1863 – was reeds zes procent van de bevolking van Roti christen, d.w.z. bijna vierduizend van de ongeveer zestigduizend inwoners.⁵ Omstreeks 1730 waren de eerste Rotinezen gedoopt. Het bijzondere hiervan was, dat hun bekering geen antwoord was op een of andere aansporing hiertoe van Nederlandse zijde. Opzettelijke zending kwam destijds in de Timor-archipel nog niet voor. De overgang tot het christelijk geloof was veelmeer een gevolg van de onderlinge rivaliteit van de Rotinezen, die verdeeld waren over achttien staatjes of koninkrijkjes, die ieder voor zich prat gingen op hun variant van de Rotinese taal en cultuur. Deze rivaliteit leidde dikwijls tot oorlogen, waarin de raja's zich verbonden tot allianties en de steun van de compagnie probeerden te verwerven. Het was in dit kader, dat enkele raja's besloten zich te laten dopen en de compagnie te vragen om een schoolmeester. Zij waren zich bewust van de politieke en sociale voordelen die dit met zich meebracht. Zij zouden dan meer staat kunnen maken op de steun van de compagnie en behoefden geen slaven meer te leveren, omdat zo iets van gedoopte raja's niet geëist mocht worden. De aanwezigheid van een schoolmeester zou de band met de compagnie nog sterker maken, omdat hij behalve het christelijk geloof ook de taal van de compagnie – het Maleis – onderwees.⁶

4 Fox, *Harvest*, 18-57.

5 Zie hierna bij noot 37.

6 Fox, *Harvest*, 104-105.

Poura Messa, de raja van Thie, was de eerste koning, die zich in 1729 met zijn gezin liet dopen. Niet lang hierna volgden de bondgenoten van zijn zoon Benjamin Messa.⁷ In 1735 benoemde de compagnie de Ambonees Hendrik Hendriks tot schoolmeester in Thie. Er kwamen meer onderwijzers van Ambon tot omstreeks 1760. Toen bedongen de raja's bij de compagnie, dat zij ook onderwijzers uit hun eigen volk mochten aanstellen. Deze voorkeur voor onderwijzers uit eigen kring was karakteristiek voor de Rotinezen. Zelfbewust als zij waren, wilden zij het onderwijs in het Maleis en in het christelijk geloof in eigen handen nemen en zich hierdoor verzekeren van de handhaving van hun eigen cultuur en traditie. Zo beschikten de Rotinezen reeds voor de negentiende eeuw over een onderwijssysteem, dat gebaseerd was op hun claim een onafhankelijk, zichzelf opvoedend en christelijk volk te zijn.⁸

De Rotinezen in de eerste helft van de negentiende eeuw

De eerste helft van de negentiende eeuw bracht grote veranderingen in de Timor-archipel. Na de opheffing van de VOC en na afloop van het Engelse tussenbestuur werd in 1816 een resident aangesteld, die een nieuw beleid voerde. De macht van de compagnie had zich beperkt tot de stad Kupang en naaste omgeving en zij had zich als handelsonderneming zo weinig mogelijk bemoeid met dit economisch minus-gebied. In tegenstelling daarmee streefde de in Kupang geboren J.A. Hazaart (1773-1838) naar rust en orde, de ontwikkeling van het eiland Timor en de verbreiding van het christendom.⁹ In de uitvoering van dit beleid werd aan de Rotinezen de rol van kolonistoren en onderwijzers toebedeeld. Kort na zijn benoeming begon Hazaart met de overplaatsing van een paar duizend Rotinezen die in conflict leefden met hun raja's. Met of zonder hun toestemming werden zij overgebracht naar Babau (1816), Pariti (1818-1819) en andere dorpen in de dunbevolkte kuststreek langs de baai van Kupang. Hierdoor schiep de resident niet alleen rust op Roti, maar stichtte hij ook een bufferzone tegen eventuele aanvallen door onbetrouwbare Timorezen op Kupang. Bovendien zorgde hij voor een zinvolle exploitatie van de

7 De vorsten van Loleh, Baã en Lelain werden in 1743 samen met honderden van hun volgelingen gedoopt. Zie: Fox, *Harvest*, 106-108.

8 Fox, *Harvest*, 111-112.

9 Zie voor Hazaart: *NNBWB*, I, 1036-1037 s.v. J.A. Hazaart.

lontar-palmen op de savannes en de ontwikkeling van de rijstbouw in de hiervoor geschikte vlakte van Babau. Het gevolg was een spontane migratie van Rotinezen, die in de loop van de negentiende en twintigste eeuw steeds verder doordrongen in het binnenland van Timor.¹⁰

Zoals gezegd, was Hazaart ook een krachtig bevorderaar van de zending. Op dit terrein werkte hij nauw samen met zendeling Reijnt le Bruyn (1799-1829) van het Nederlands Zendelinggenootschap (NZG), die in de jaren 1819-1829 optrad als waarnemend-predikant te Kupang en zijn genootschap wist te overtuigen van het belang van zending in de Timor-archipel. Dit leidde ertoe, dat de Rotinezen voor het eerst te maken kregen met zendelingen: W.M. Donselaar (1846-1851) en C.G. Schot (1852-1854) in Babau en J.C. ter Linden (1828-1829), F. Hartig (1839-1843), G. Noordhoff (1841-1842) en F.H. Linemann (1841-1843) op Roti. Hun komst werd geen succes. Sommigen werden kort na hun aankomst ziek en overleden binnen korte tijd, terwijl de anderen weinig zegen op hun arbeid zagen. Omstreeks 1850 werd zelfs besloten de Timor-zending maar weer op te heffen. De zendelingen vertrokken, de scholen werden gesloten en de leermiddelen opgeborgen. Alleen in Kupang bleef één zendeling achter om als waarnemend predikant van de Indische Kerk op te treden.¹¹ Over de oorzaken van de ‘mislukking’ van de Timor-zending wordt verschillend geoordeeld. Meestal valt de nadruk op het ongezone klimaat en de afgelegen ligging van de eilanden. Het is echter waarschijnlijk dat ook het verzet van de Rotinezen tegen de bemoeienis van de zendelingen met hun onderwijs en godsdienstige aangelegenheden een rol heeft gespeeld. Evenals andere christenen, die buiten de officiële zendingsinstanties om tot geloof gekomen waren, hadden de Rotinezen grote moeite met wat zij

10 In 1816 werden drie- of vierhonderd inwoners van Termanu overgeplaatst naar Babau, dat ongeveer 25 km van Kupang ligt; in 1818-1819 werden bewoners uit de grensstreek tussen Termanu en Baã en mensen uit Delha overgebracht naar Pariti. Bij de laatstgenoemde groep werden dwangmiddelen toegepast. Zie: Fox, *Harvest*, 136-159.

11 De laatste NZG-zending had Roti verlaten in 1843; de laatste NZG-zending van Babau vertrok in 1854. Waarnemend-predikant te Kupang waren na het overlijden van R. Le Bruyn (1829): J.C. ter Linden (1829-1831), G. Heijmering (1832-1859) en W.M. Donselaar (1861-1883). Zie voor de NZG-zending in de Timor-archipel: S. Coolsma, *De zendingseeuw*, (Utrecht, 1901), 823-837; E.F. Kruyff, *Geschiedenis van het NZG*, (Groningen, 1894), 173-196, Th. Müller Krüger, *Der Protestantismus in Indonesien*, (Stuttgart, 1968), 46, 115-117.

beschouwden als inmenging van buitenaf. En juist hierdoor raakten de zendelingen dikwijls gefrusteerd!¹²

Pleitbezorgers voor de Rotinezen

Hoe dit ook zij, achter de terugtrekking van het NZG zat een duidelijke strategie, die het resultaat was van de inspectiereis van ds L.J. van Rhijn, die in de zomer (juni/juli) van 1847 ook Timor en Roti had bezocht. Volgens hem moest de zending haar krachten niet verspillen in de geïsoleerde en onvruchtbare randgebieden van Nederlands-Indië, maar zich concentreren op de veelbelovende zendingsvelden van de Minahasa en Oost-Java.¹³

Niet iedereen in Nederland of Nederlands-Indië was het echter eens met deze strategie. Met name twee predikanten hebben de terugtrekking fel bestreden en zich ervoor ingezet, dat de Rotinese gemeenten niet vergeten werden. De eerste pleitbezorger was Steven Adriaan Buddingh (1811-1869), predikant van de Indische Kerk te Batavia. Hij maakte in opdracht van het gouvernement als inspecteur van de protestantse kerken en scholen in de jaren 1852-1857 reizen door de archipel. Als zodanig bezocht hij in augustus en september 1855 Timor en Roti. Buddingh was bijzonder onder de indruk van de Rotinezen. Het trof hem, dat enkele schoolmeesters op Roti met hulp van hun raja's het onderwijs zo goed en zo kwaad als dat ging hadden voortgezet zonder financiële steun van het NZG. Zijn conclusie was dat de Rotinezen 'een leergierig, schrander en bevattelijk volk zijn'. Voor zijn vertrek deelde hij hun mee, dat hij het gouvernement zou verzoeken de scholen en onderwijzers over te nemen. Dit leidde tot het gouvernementsbesluit van 8 mei 1857 met ingang van 1858 jaarlijks f. 4380,- beschikbaar te stellen voor de instandhouding van achttien gouvernementsscholen op het eiland, voor ieder koninkrijk één.¹⁴

12 Fox, *Harvest*, 129-131.

13 Zie voor de inspectiereis van ds L.J. van Rhijn van 29 juni tot 27 juli 1847 op Timor en Roti: L.J. van Rhijn, *Reis door den Indischen Archipel in het belang der evangelische zending*, (Rotterdam, 1851), 527-563.

14 Zie voor Buddingh: *NNWB* I, 510-511; C.A.I. van Troostenburg de Bruijn, *Biographisch Woordenboek van Oost-Indische Predikanten*, (Nijmegen, 1893), 72-73 s.v. Buddingh. Zie voor zijn bezoek aan Timor en Roti: S.A. Buddingh, *Neerlands-Oost-Indië. Reizen over Java, Madura enz.* dl. III, (Rotterdam, 1861), 289-332. Zie voor het gouvernementsbesluit: Fox, *Harvest*, 131.

De tweede predikant die veel voor de Rotinezen heeft gedaan was Ottho Gerhard Heldring (1804-1876). Volgens hem moest men het christendom vooral bevorderen door versterking van de christelijke presentie temidden van de aanhangers van andere religies. Met zijn nadruk op de christelijke presentie was hij zijn tijd ver vooruit, maar hij kleepte dit begrip in een typisch 19e eeuws koloniaal gewaad. Met 'christelijke presentie' bedoelde hij niet de presentie van inheemse christenen, maar die van Europese christenen in Nederlands-Indië. Om hun overkomst en aanwezigheid te bevorderen stichtte hij de vereniging *De christen-werkman*, welke tevens als een soort alternatieve zendingsorganisatie moest fungeren voor orthodoxe christenen, die bezwaren hadden tegen het NZG.¹⁵ Toen deze presentie- of kolonisatiemethode geen succes bleek te zijn – de Nederlandse regering was tegen de komst van Nederlandse kolonisten en het was voor Europese ambachtslieden zeer moeilijk zich in de tropen te handhaven – zocht en vond hij in 1855 een nieuw werkterrein, namelijk dat van de zogenoemde 'verwaarloosde of verlaten inheemse gemeenten'.

Volgens Heldring was het immoreel mensen te bekeren en hen vervolgens aan hun lot over te laten. Dit gold met name voor de christenen aan de rand van de archipel. Door hen aan hun lot over te laten, dreigden zij een prooi te worden van buitenlandse zending, buitenlandse mogendheden of van de islam. Hij betreurde het zeer, dat het NZG Timor en Roti verlaten had, want nergens zou meer behoefte bestaan aan zending en christelijk onderwijs dan daar. Nu dreigden de mensen vergeten en verlaten te worden. En dat was geen kwestie van overmacht, maar van schuld. Terwijl niet-gelovige artsen zich haastten om hun leven te wagen ten behoeve van de lijdende mensheid, waren de christenen blijkbaar niet bereid om hun geloofsgenoten te hulp te schieten. 'Die arme gemeenten daar, die zoo vurig smeekende Christenen om hulp, waarom? ach! waarom stoot gij ze zoo hard van u af?'¹⁶

Aangezien het gebrek aan zendelingen tot deze verwaarlozing van inheemse christenen had geleid, zou men in hun midden Gossnermannen of andere christelijke werklieden als noodhulp moeten

15 Zie: H. Reenders, *Alternatieve zending. Ottho Gerhard Heldring (1804-1876) en de verbreiding van het christendom in Nederlands-Indië*, Kampen, 1991.

16 Zie: *Vereeniging Christelijke Stemmen*, XIV (1860) 412-417, 481-482 en 561-565.

aanstellen. Het NZG wilde hieraan echter niet meewerken. Heldring wendde zich ook tot de minister van koloniën. De regering was volgens hem als erfgenaam van de VOC verplicht te zorgen voor de inheemse gemeenten van de Indische Kerk. Ditmaal had hij succes. In mei 1855 beloofde de minister hulpkrachten in te zetten op de Sangihe-eilanden en hen van een kleine jaarlijkse toelage te voorzien. Later werd hetzelfde van toepassing verklaard op de Talaud-eilanden en de Timor-archipel. En op 2 april 1860 deelde de minister hem mee, dat de gouverneur-generaal besloten had twee Gossner-mannen op Roti te plaatsen.¹⁷

Heldring was echter nog niet tevreden met deze incidentele tewerkstelling van hulpkrachten. Hij streefde naar een structurele aanpak van de verwaarlozing van de inheemse gemeenten, naar een wet of een koninklijk besluit waarin de verplichtingen van de regering zouden worden vastgelegd.¹⁸ Dit heeft geleid tot het Koninklijk Besluit van 22 december 1867, waarin het eigen karakter van de inheemse gemeenten werd erkend en ten behoeve van deze gemeenten de functies van hulpprediker en die van inlands leraar werden geschapen. Dankzij dit besluit werd ook de Timor-archipel voorzien van hulppredikers en inlands leraren.¹⁹

De inzet van Gossner-mannen in Nederlands-Indië

Op de achtergrond van Heldrings pleidooi voor de verwaarloosde gemeenten stond zijn overtuiging, dat de Gossner-mannen voor het werk op de afgelegen eilanden bijzonder geschikt waren en dat zij in het gebrek aan zendelingen zouden kunnen voorzien. Hij vond hen voor dit werk zelfs meer geschikt dan de opgeleide en gesalarieerde zendelingen van het NZG.

Gossner-mannen waren Duitse – meest Pruisische – zendelingen, afkomstig uit de kring van de Berlijnse predikant J.E. Gossner, een gewezen rooms-katholiek priester. Gossner onderscheidde zich op drie punten. In de eerste plaats door zijn spiritualisme. Men moest volgens

17 Zie: VCS, XV (1861)348-349. Zie verder: Reenders, *Heldring*, 299-300.

18 Zie: VCS, XVI (1861) 199-200; Zie voor het rekest van 10 mrt 1860 aan Min. van Kol. en het verzoek van de UZV aan de regering uit 1867: Reenders, *Heldring*, 328-331.

19 Zie voor het KB van 22 dec. 1867: Reenders, *Heldring*, 330. In 1874 werd de voormalige UZV-zending J.F. Niks benoemd tot hulpprediker van de Indische Kerk te Babau; in 1877 werd P.J. Pennings in deze functie benoemd te Baä op Roti. Zie: Reenders, *Heldring*, 302.

hem het werk van de Geest zo weinig mogelijk belemmeren door de zendelingen aan instructies en methoden te binden. Vervolgens door zijn principe dat zendelingen geen vast salaris zouden moeten ontvangen, opdat zij hun vertrouwen des te meer alleen op God zouden stellen. Tenslotte ook door zijn apocalyptische instelling: de komst van Christus is zo dichtbij, dat 'het redden van zielen' in grote haast moet geschieden en geen tijd besteed kan worden aan gemeenteopbouw. Deze opvattingen brachten hem ertoe niet alleen met de bestaande zendingsorganisaties te breken, maar ook zelf niet-opgeleide zendelingen zonder salaris uit te zenden.

Hoewel de spiritualiteit van Heldring een heel andere was dan die van Gossner, maakte hij graag gebruik van de door deze geordende zendelingen. Hij bewonderde hen om hun Pruisische achtergrond, hun eenvoud en ambachtelijkheid, en hun vroomheid en offerbereidheid. Daarom vond hij ze bijzonder geschikt voor het werk op de afgelegen eilanden aan de randen van de archipel. Zo werden vanaf 1855 verscheidene Gossner-mannen met een kleine toelage van het gouvernement geplaatst in de verwaarloosde gemeenten aan de periferie van Nederlands-Indië, ook in de Timor-archipel.

De Gossner-mannen Pape en Jackstein

De Gossner-man Franz Pape werkte op Roti (1860 tot 1862) en Timor (1862 tot 1869) en August Jackstein alleen op Roti (1860 tot zijn dood na 1870).

Pape, die omstreeks 1833 in Soest (Duitsland) het levenslicht aanschouwde, was zadelmaker van beroep. Hij was omstreeks 1855 door Gossner geordend en vervolgens naar Heldring gezonden, die voor zijn uitrusting en vervoer naar Nederlands-Indië zorgde. In het begin van 1857 kwam hij in Makassar aan. Toen bleek dat de aanvankelijk geplande plaatsing op Flores niet door kon gaan, werd hij in deze stad te werk gesteld bij de drukkerij Muller-Schmidt en Co. Hij leerde tevens Makassaars, om later in deze taal het evangelie te kunnen verkondigen. Destijds bestonden grote plannen bij het NZG, het NBG en enkele christelijke handelaren in Makassar ten aanzien van de zending in Zuid-Celebes. Behalve de twee NZG-zendelingen W.M. Donselaar en A. Goudswaard, bereidden Pape, Jackstein en nog een derde Gossner-man zich voor op toekomstig zendingswerk in dit

gebied. In 1858 werd echter duidelijk, dat het gouvernement niet van plan was zending in Zuid-Celebes toe te staan. Uit vrees voor een opstand of een andere reactie van islamitische zijde werd het eerste traktaatje in het Makassars van de hand van Donselaar verboden en het verzoek om officiële toelating geweigerd. Om de pil te vergulden beloofde het gouvernement de Gossner-mannen elders te plaatsen en hen te voorzien van een kleine toelage. En zo werd Roti de uiteindelijke bestemming van Pape en Jackstein, waarschijnlijk op hun eigen verzoek en op aandrang van Donselaar, die voor zijn plaatsing in Zuid-Celebes onder de Rotinezen had gewerkt.²⁰ In augustus 1860 arriveerden zij op het eiland.

Van de twee mannen was Pape het meest bij de Gossner-Mission betrokken. Dit blijkt niet alleen uit het feit dat twee zonen van hem in dienst van deze organisatie in India hebben gewerkt, maar ook uit zijn brieven. Hierin komt hij naar voren als een vroom en optimistisch mens. Hij gaf dikwijls uiting aan zijn gevoelens van afhankelijkheid van God, hetgeen mogelijk ook met zijn zwakke gezondheid samenhangt.²¹ Jackstein had meer onderwijs genoten dan Pape. Hij was een predikantszoon, die tot onderwijzer was opgeleid. Ook hij was naar Makassar gezonden om zendingsarbeid onder de inwoners van Zuid-Celebes te verrichten. Vanwege zijn achtergrond nam hij echter een aparte positie in. Zo werd hij enkele malen vanuit Makassar op reis gestuurd met een bijzondere opdracht. Voor 1858 maakte hij een reis door de Molukken, waarbij hij Ambon bezocht en door Roskott gevraagd werd als onderwijzer aan diens instituut op te treden.²² Omstreeks de jaarwisseling van 1858-1859 bezocht hij in opdracht van de Wees-en boedelkamer Palu op Celebes en ook Oost-Borneo, om de zaken te regelen van een overleden handelaar.²³ Men stelde blijkbaar bijzonder veel vertrouwen in hem. Misschien werd hij op Roti

20 Willem Mattheus Donselaar (1820-1883) kwam in 1844 te Kupang aan met bestemming Roti, maar uiteindelijk werd hij niet op Roti, maar te Babau geplaatst. Hier werkte hij tot zijn overplaatsing naar Zuid-Celebes in 1852. Zie: Coolsma, *Zendingseeuw*, 827-830.

21 Zie zijn brief aan Esser van 25 mei 1865, *VCS*, XX, 202-206.

22 B.N.J. Roskott had in 1835 een onderwijzers-opleiding op Ambon gesticht, waaraan in de jaren 1835 tot 1864 meer dan honderd onderwijzers zijn opgeleid. Het verzoek werd door het NZG afgewezen. Zie: Reenders, *Heldring*, 378-379.

23 Zie 'Brief van br. Jackstein aan ds Heldring' (12-4-1860) in *Bijblad VCS*, VII (1861) 225-255: de brief bevat een uitvoerige beschrijving van de economisch-religieuze situatie van Oost-Borneo.

geplaatst, omdat men hem bijzonder geschikt achtte voor het toezicht - op het gouvernementsonderwijs.

Na aankomst op Roti besloten Pape en Jackstein het terrein te verdelen. De eerstgenoemde vestigde zich te Korbaffo in het noordoosten van het eiland. Hij nam de zorg op zich voor de negen gemeenten en scholen in dat gebied. De laatstgenoemde ging wonen te Alukama in het landschap Baä, dat meer naar het westen gelegen was. Hij nam de dichter bevolkte rest van het eiland voor zijn rekening.²⁴

Het werk van Pape op Roti en in Babau

Pape werd, evenals de NZG-zendingen die voor hem op Roti werkten, herhaaldelijk getroffen door ziekte. Begin maart 1861 moest hij met hoge koorts - waarschijnlijk malaria - het eiland verlaten en in een inheems vaartuig, niet meer dan een uitgeholde boomstam, de brede en gevaarlijke zeestraat oversteken om zich te Kupang onder medische behandeling te stellen. Op doktersadvies nam hij een maand rust in het landschap Amarasi. In mei 1861 keerde hij op zijn post terug om met enthousiasme weer aan het werk te gaan. Hij voelde zich thuis op Roti, omdat de bevolking open stond voor het christendom. De koorts kwamen echter terug, zodat hij opnieuw naar Kupang moest vertrekken.²⁵ Terugkeer naar Roti bleek onmogelijk. De waarnemend-resident van Timor en Onderhoorigheden besloot hem om gezondheidsredenen over te plaatsen naar Babau.

Deze waarnemend-resident was niemand minder dan Isaäc Esser (1818-1885), de belangrijkste informant en compagnon van Heldring in Nederlands-Indië. Vroeger woonde Esser in Batavia, maar na een lange verlofperiode in Nederland (1854-1861) was hij aangesteld tot waarnemend resident te Kupang.²⁶ Ook daar stak hij zijn geloofsovertuiging niet onder stoelen of banken. Tijdens zijn korte ambtsperiode (1861-1863) verving hij de zondagavond-recepties door bijbellezingen. Hij ging geregeld voor in bidstonden voor de zending en voerde de bijbel in op de gouvernementsscholen. Verder was hij actief in de bestrijding

24 Aldus volgens Jackstein, die het aantal inwoners van zijn terrein schatte op 40.000 zielen. Zie: Jackstein aan Heldring, Kupang, 14-4-1861, *Mededeelingen van het Java-Comité*, 1862, 12.

25 Pape trouwde in het begin van 1862 met Maria Hegemann, een meisje uit zijn geboorteplaats Soest, dat op zijn verzoek en met financiële steun van enkele Nederlandse vrouwenverenigingen was overgekomen. Zie: Reenders, *Heldring*, 280.

26 I. Esser, *Straatprediking*, 5e dr. Baarn, z.j., XV-XXIII.

van slavernij, opiumpacht, dronkenschap en prostitutie. In 1862 richtte hij zelfs een *Vereeniging tot verbreiding van het christendom te Kupang* op, die zich toelegde op de lectuurverspreiding en f. 45,- per maand bijeenbracht voor het zendingswerk te Babau. Dankzij zijn optreden en dat van Donselaar, die vanaf april 1861 waarnemend-predikant van Kupang was, werden de jaren zestig van de negentiende eeuw een bloeitijd voor de zending onder de Rotinezen.

Uit de schaarse berichten blijkt, dat Pape niet ontevreden was over zijn gemeente. In 1868 telde zij duizend zielen, verspreid over vier locaties.²⁷ In tegenstelling tot zijn voorganger Schot zag hij als het ware hoe 'de afbraak van het rijk der duisternis' zich voltrok.²⁸ Velen lieten zich dopen. De kerkdiensten werden trouw bezocht. Er waren tekenen van oprecht geloof en christelijk leven.²⁹ Omstreeks 1865 slaagde hij er zelfs in om voor het eerst het evangelie te verkondigen in enkele Timorese kampongs.³⁰ Vanwege een keelaandoening moest hij zijn werk echter in 1869 opgeven. Hij keerde met zijn gezin naar Duitsland terug, waar hij nog heeft gewerkt als evangelist te Bonn.³¹

Evenals de andere Gossner-mannen ging Pape in Babau dikwijls gebukt onder de zorgen om zijn levensonderhoud. Hij verdiende slechts f. 60,- per maand. Ondanks de aanvulling op zijn toelage door de bovengenoemde *Vereeniging tot verbreiding van het christendom* waren zijn inkomsten te weinig om van rond te komen. Toch bestond in Nederlandse kringen veel waardering voor zijn werk. Donselaar schreef, dat het geld aan niemand beter besteed zou zijn dan aan Pape, terwijl Esser verwachtte, dat zijn werk een einde zou maken aan de gruwelen van de slavenhandel en de slavernij.³² Zijn voortijdige repatriëring was daarom een harde slag voor de zending onder de Rotinezen.

27 Zie: brief Jaesrich en Jackstein, Kupang, 14 april 1861, *MJC*, 1862, 11-13.

28 Cornelis Goris Schot vertrok in 1849 naar Indië. Hij werkte te Babau (1852 tot 1854) en vervolgens op Ambon, (1854-1861) en Ceram (1861-1862). Daarna verliet hij het NZG en werd per 1 jan. 1863 onderwijzer en regent van het Parapatan wezen-gesticht te Batavia. Zie: Coolsma, *Zendingseeuw*, register s.v. Schot.

29 Pape aan Esser, 25 mei 1865, *VCS* XX (1866) 202-206; Pape aan Heldring, s.a. (=eind 1868), *Berigten UZV*, X (1869) 116-119.

30 Pape aan Esser, 25 mei 1865, *VCS*, XX (1866) 202-206.

31 Reenders, *Heldring*, 303, 382.

32 Pape aan Esser, Babau 25 mei 1865, *VCS*, XX (1866) 202-206.

Het werk van Jackstein op Roti

Zoals gezegd had men bij het gouvernement hoge verwachtingen van Jackstein, in ieder geval meer dan van Pape. Dit bleek niet alleen uit de hogere toelage, die hij ontving, namelijk *f.* 1200,- per jaar, maar ook uit het verzoek van de resident, kort na zijn aankomst, om de door het vertrek van G. Heijmering vacant geworden predikantsplaats te Kupang tijdelijk waar te nemen. Zo werkte Jackstein van oktober 1860 tot mei 1861 in Kupang en omgeving. In deze maanden leerde hij de Indo-europese dochter van de posthouder (de koloniale gezaghebber) van Amarasi kennen, met wie hij reeds in 1860 in het huwelijk trad.

Over zijn werk in Kupang heeft Jackstein een interessant verslag geschreven. Kupang was volgens hem een echte Indische stadsgemeente. De Europese leden kwamen zelden in de kerk. Hun afstammelingen vermengden het ongeloof van hun vaders met het heidense bijgeloof van hun moeders. Toch waren er ook achtenswaardige christenen. En verder had je nog 'de inlandse christenen', die meestal afkomstig waren van Roti. Onder hen waren er, die de Heer van harte zochten en een goed voorbeeld gaven. Jackstein had zich in Kupang toegelegd op een intensief pastoraat, 'een onafgebroken huisbezoek'. Dat had geholpen: het kerkbezoek was toegenomen. Verder had hij driemaal per week catechisatie gegeven.³³

Na de intrede van zijn 'vriend en broeder Donselaar', die hij in Makassar had leren kennen, ging hij naar Roti terug. Over zijn eerste kennismaking met de Rotinezen in 1860 was hij somber: 'Overal vond ik duister Heidendom vermengd met een dood naam-Christendom, en over 't algemeen weinige sporen van christelijk leven'.³⁴ Het voert te ver zijn opmerkingen over de afzonderlijke gemeenten weer te geven. Maar het kwam erop neer, dat hij positief was over de gemeenten in Baä, Keka en Loleh – de raja van het laatstgenoemde gebied had zich in oktober 1860 te Kupang door hem laten dopen – maar niet over Termanu, Thie, Delha, Oenale, Dengka en Lelain. De conclusie was: 'Over 't algemeen is van den arbeid der vroeger hier gevestigde zendelingen geen spoor overgebleven. De scholen moeten deels opnieuw opgericht, deels anders georganiseerd worden; de gemeenten

33 H. Jackstein, 'Mijne werkzaamheid in de gemeente Timor Kupang en hare filiaal-gemeenten', *VCS*, XVI (1862) 274-279; zie de bijlage hierna; vgl. Jackstein en Jaesrich, Kupang, 14 april 1861, *MJC*, 1862, 11-13.

34 H. Jackstein, 'Mijne werkzaamheden op het eiland Rotti', *VCS*, XVI (1862) 203-207.

echter, die reeds vroeger in naam bestonden, moeten eerst opnieuw gevestigd en met de hulp des Heeren verder uitgebreid worden'.³⁵ Toen Jackstein in 1861 op Roti terugkeerde, was hij al wat optimistischer, omdat de resident op zijn verzoek de raja's opdracht had gegeven meer scholen in de buiten-*desa's* op te richten en ervoor te zorgen, dat de kinderen regelmatig naar school gingen.³⁶

Twee jaar later, in 1863, schreef hij een evenwichtig verslag over de bevolking van Roti en over zijn werk als zendeling en schoolopziener.³⁷ Hierin stond hij niet alleen stil bij de bovengenoemde *lontar*-economie en de staatkundige verbrokkeling van het eiland, met zijn achttien rivaliserende koninkrijkjes, maar ook bij de gezondheidstoestand en het klimaat op het eiland. Dat vreemdelingen het er zo moeilijk konden uithouden en zoveel zendingen ziek geworden en overleden waren, schreef hij toe aan de sterke oostenwind in de zomermaanden en de langdurige perioden van droogte. Men zou de ziekten en koortsen echter ook kunnen voorkomen door al te grote inspanning te vermijden en kinine te slikken. 'Is men aan het klimaat gewend, dan hebben gezonde en krachtige mensen, bij eenige voorzichtigheid in hunne wijze van leven, weinig last van ziekten en kunnen een hoogen ouderdom bereiken.' Evenals Buddingh vond hij het zeer bijzonder dat enkele raja's – onder wie ook heidense vorsten – na het vertrek van de zendingen (1843) en de opheffing van de zendingsscholen (omstreeks 1850) het onderwijs in stand hadden gehouden voor rekening van hun negorijen. Ondanks alle gebreken van dit onderwijs, dat leed onder de gebrekkige opleiding van de onderwijzers en het gebrek aan leermiddelen, was de mogelijkheid blijven bestaan om de kinderen te leren schrijven en lezen en om 's zondags godsdienstoefening te houden. Later was door het gouvernementsbesluit van 1857 en door zijn eigen komst veel ten goede veranderd.

Ook zijn oordeel over de Rotinezen was bijzonder evenwichtig. Volgens hem waren zij 'over het algemeen met een helder verstand begiftigd en weetgierig', maar ontbrak het hun dikwijls aan liefde en medelijden met het lot van hun medemensen. Hij vond hen nogal

35 *Ibidem*, 206.

36 *VCS*, XVI (1862) 274-279; *MJC*, 1862, 12.

37 A. Jackstein, 'Bijzonderheden omtrent den toestand der bevolking van het eiland Rotti', *Koloniale Jaarboeken*, IV (1864) 265-283. Het artikel was gedateerd 21 augustus 1863.

egocentrisch, maar voegde hieraan onmiddellijk toe: ‘Velen hebben den Rottinees al te gunstig, anderen al te ongunstig beoordeeld. Kent men echter zijn karakter nauwkeurig, dan ziet men spoedig, dat de goede eigenschappen het overwigt hebben en dat zelfs de bedorvenste en slechtste voor verbetering vatbaar is’.

Tot de christenen van Roti rekende Jackstein de gedoopten en degenen die zich door het volgen van catechisatie op de doop voorbereidden, de schoolkinderen en allen die onderwijs genoten hadden. Zo kwam hij op 3905 christenen of 6 procent van de bevolking.³⁸ Het christendom was vooral verbreid in de hoogste kringen van de maatschappij. Van de achttien raja's waren reeds elf tot het christendom overgegaan. Zij, die de stamreligie trouw gebleven waren, woonden in de randgebieden, namelijk in Oenale, Dengka, Lelain, Bokai, Lelenuk, Diu en Bilba. Wat de zedelijke en godsdienstige toestand betreft, waren er dankzij de komst van het christendom wel minder vetes tussen de staatjes, maar de christenen onderscheidden zich te weinig van de anderen. Ze zagen er wel netter uit – de mannen hadden kort geknipt haar – en gingen trouw ter kerke, maar voor het overige was hun levenswijze niet voorbeeldig. Zeker niet voor wat het huwelijksleven betreft. ‘Niet alleen de heidenen, maar ook het grootste gedeelte der christenen leven in polygamie.’ Waarschijnlijk was dit ook de reden, dat het heilig avondmaal op Roti nog steeds niet was gevierd.

Een groot probleem vormde het gebrek aan zendelingen, schoolmeesters en catecheten. De meeste schoolmeesters waren onontwikkeld en hadden weinig tijd voor de gemeenten waarin zij als voorganger moesten optreden. Tot nog toe was het niet gelukt hun taak te verlichten door het aanstellen van catecheten. Als zending stond Jackstein alleen voor alle achttien gemeenten en gouvernementsscholen van het eiland en dat viel hem zwaar. Hij reisde rond langs de gemeenten en hield dan elke dag catechisatie, bidstonden en kerkdiensten. Als hij na vijf weken weer thuis kwam, was hij lichamelijk en geestelijk gebroken. Tot zijn verdriet moest hij erkennen, dat hij ‘aan de verbetering van den godsdienstigen toestand der christen-bevolking’ niet meer bijdroeg dan ‘een druppel in de oceaan’ en dat hij aan ‘de bekeering der heidenen’ niet toekwam. Hij was vooral teleurgesteld omdat de gouverneur-generaal het verzoek dat

38 Jackstein, ‘Bijzonderheden’, 283.

de negen gemeenten in het noord-oosten van het eiland in 1862 deden om een opvolger van Pape aan te stellen, niet had ingewilligd.³⁹

Toch valt wel enige vooruitgang te constateren. Wat het westelijk deel van het eiland betreft, kunnen wij een vergelijking maken met de situatie tijdens zijn eerste kennismaking met Roti, zoals hij die beschreven heeft in het bovengenoemde verslag uit 1861.⁴⁰ Dan blijkt, dat inmiddels naast de gouvernementsscholen in de hoofdplaatsen ook een aantal desascholen waren gesticht en dat op veel plaatsen het leerlingen-aantal met meer dan honderd procent was toegenomen. In tegenstelling tot vroeger bezaten de meeste onderwijzers een Nieuw Testament, maar het tekort aan bijbels was nog altijd groot.

Hoewel Jackstein een grotere toelage had dan Pape, maakte ook hij zich dikwijls zorgen over zijn levensonderhoud en over het lot van zijn gezin in geval van overlijden. Hij had duidelijk moeite met het systeem van de 'geloofszending', dat de zendelingen een vast traktement onthield.⁴¹ Hij vond ook, dat men de Gossner-mannen en andere zendeling-werklieden niet in steden of islamitische gebieden moest plaatsen, maar in afgelegen onontwikkelde gebieden, waar het aankwam op uithoudingsvermogen en overlevingskunst.⁴²

De betekenis van het werk van de Gossner-mannen onder de Rotinezen

Pape en Jackstein hebben het evangelie verkondigd aan de Rotinezen in een belangrijke fase van hun geschiedenis. In de periode tussen het vertrek van de NZG-zendelingen (Roti 1843; Babau 1854) en de komst van de eerste hulppredikers van de Indische kerk (Roti 1877; Babau 1874) hebben zij de band tussen de wereldkerk en de Rotinezen in stand gehouden. Hun aanwezigheid was een bemoedigend teken voor de christenen aan de periferie van Nederlands-Indië, dat zij ondanks hun geringe economische betekenis en de afgelegenheid van hun woonplaats door God geliefd werden en dat daarom de blijde boodschap ook tot hen kwam.

Het valt op, dat de Gossner-mannen in tegenstelling tot de NZG-zendelingen vrij lang onder de Rotinezen hebben gewerkt. Pape heeft

39 Jackstein, 'Bijzonderheden', 266.

40 Zie bij noot 33.

41 Zie: Jackstein aan Heldring, Kupang, 18 mei 1861, *VCS*, XVI (1862) 200-207.

42 Zie: 'Brief van br. Jackstein aan ds Heldring' (12-4-1860) in *Bijblad VCS*, VII (1861) 225-255.

het negen jaar en Jackstein minstens tien en zeer waarschijnlijk wel vijftien of meer jaren vol gehouden.⁴³ Fox noemt laatstgenoemde zelfs ‘the glaring exception’, omdat geen enkele zendeling zolang op Roti heeft gewerkt.⁴⁴ Hadden Heldring en Jackstein dan toch gelijk met hun stelling, dat Gossner-mannen bijzonder geschikt waren om te werken op de afgelegen eilanden van de archipel? En waren deze Gossner-mannen soms minder snel gefrustreerd door het eigenzinnige en onafhankelijke optreden van de Rotinezen dan beter opgeleide zendingen?

In de inleiding schreef ik over het verschil in beoordeling ten aanzien van de persoon en het werk van Jackstein. Aan de ene kant staat Isaïc Esser, die zich tamelijk negatief heeft uitgesproken over Jackstein, terwijl hij van Pape juist grote verwachtingen had.⁴⁵ In 1875 schreef hij aan Heldring, dat Jackstein nog leefde en op Roti werkte.⁴⁶ Hij was blind geworden en kon niet meer doen dan ‘de zaken gaande’ houden. Op zijn werk kon ook geen zegen rusten, omdat hij in het verleden misstappen had gedaan en het niet weer goed had gemaakt.⁴⁷ Aan de andere kant staat de mondelinge traditie van de Rotinezen. Voor hen is Jackstein nog steeds een legendarische figuur, die als een blinde man op de rug van zijn paard van de ene naar de andere gemeente werd geleid om te preken en te dopen. Hij was zo geliefd, dat de Rotinezen een ‘tutus’, een traditioneel monument, op zijn graf hebben opgericht als blijk van waardering.⁴⁸ Naar mijn mening verdient de Rotinese traditie meer krediet dan de uitspraak van Esser, die niet op de feiten is gebaseerd. Eigenlijk spreekt Esser slechts een vermoeden uit over de kwaliteit en het resultaat van het werk van Jackstein op grond van de berichten over diens blindheid en van zijn oordeel over de daden van Jackstein in het verleden. Het is goed, dat wij aan Jackstein terug denken als een zendeling, één van de weinige, die blijkbaar op de Rotinezen niet overkwam als een europa-centrische bemoeial, maar als

43 Zie de hieronder genoemde brief van Esser aan Heldring (1875), volgens welke Jackstein in 1870 de zendeling A. de Bodehad aangeklaagd wegens kinder-mishandeling en nog altijd op Roti zou leven. Zie hiervoor ook: Reenders, *Heldring*, 330.

44 Fox, *Harvest*, 129.

45 Pape aan Esser, Babau 25 mei 1865, *VCS*, XX (1866) 202-206.

46 Esser aan Heldring, s.a. (=1875), verzameling Heldring XV, archief Raad van de Zending.

47 Esser doelde op de rol van Jackstein bij het faillissement van Schmidt en de aanklacht tegen De Bode. Zie: Reenders, *Heldring*, 297-298 en 330.

48 Fox, *Harvest*, 129-130.

iemand, die waardering had voor hun cultuur en begrip opbracht voor de wijze waarop zij aan hun christelijk geloof uitdrukking hadden gegeven.

Tenslotte nog een methodologische opmerking. Bij het schrijven van dit opstel ben ik mij er opnieuw van bewust geworden, hoe eenzijdig en onjuist het is, indien wij ons bij het schrijven van de geschiedenis van de Nederlandse zending en de overzeese kerken beperken tot archieven en bibliotheken van zendings- en regeringsinstanties in Nederland. Bijna al het materiaal daarin is geschreven door Nederlandse of Europese zendelingen of ambtenaren en dus bewust of onbewust gekleurd door een westerse bril. Wij zullen ook kennis moeten nemen van de mondelinge verhalen en de geschriften van hen aan wie het evangelie door de zendelingen is verkondigd. De bestudering van de geschiedenis van Jackstein heeft mij hiervan opnieuw overtuigd.

Bijlage: Verslag van H. Jackstein over zijn werk in Kupang en omgeving, 1860-1861

H. Jackstein, 'Mijne werkzaamheid in de gemeente Timor Kupang en haar filiaal-gemeenten', d.d. Kupang, 18 mei 1861; in: De Vereeniging: Christelijke Stemmen, XVI (februari 1862) 274-279.⁴⁹

De Rotterdammer zendeling G. Heijmering, welke gedurende 28 jaren het predikambt op Timor Kupang waarneemt, echter reeds sedert langen tijd naar rust verlangd heeft, wilde op het eind van het vorige jaar (September) zijn ambt nederleggen,⁵⁰ waarom mij door den Resident bevolen werd, de dienst in de gemeenten van Timor zoo lang waar te nemen, totdat de plaatsvervanger van Heijmering benoemd en hier zoude aangekomen zijn. Zooals bekend is, bestaat de bevolking van Kupang uit Christenen, Mohammedanen en Heidenen. De toestand

49 Zie voor de toelichting het voorgaande artikel over het werk van Pape en Jackstein onder de Rotinezen.

50 Geerlof Heijmering; ca. 1794-1867; 1828 NZG-zendeling te Seraai, Leti; 1829 te Serwaru, Leti; 1832-1859 waarnemend-predikant te Kupang. Zie C.A.L. van Troostenburg de Bruijn, *Biographisch Woordenboek van Oost-Indische predikanten*. (Nijmegen: P.J. Milborn, 1893) (BWOIP), 173-174.

der Christengemeenten der hoofdplaats is in ieder opzigt dezelfde als die van andere gemeenten in de zeesteden van Indië. De europesche Christenen: ambtenaren, militairen en kooplieden zijn hier meerendeels boven de godsdienst verheven en bezoeken zelden de kerk. De europesche afstammelingen, bij welke het europeesch ongeloof met heidensch bijgeloof op zonderbare wijze verbonden is, tellen in hun midden slechts enkele waarachtige Christenen. De meesten van hen zijn levend dood en door de zonde verstompt, onvatbaar voor ieder hooger gevoel. Welken nadeeligen invloed hun voorbeeld op de meeste inlandsche Christenen uitoefent, kan men zich gemakkelijk voorstellen. De stad Kupang heeft eene schoone, massive kerk, gebouwd door den resident Hazaart, en waarin dagelijksch de kinderen der inlandsche Christenen van Kupang, Bakunase, Oeba en de overige buitenkampongs onderwezen worden door een schoolmeester, wien sedert nieuwjaar een mijner kweekelingen als ondermeester (op een traktement van *f* 15 's maands) is toegevoegd. De kinderen der europesche inwoners van Kupang worden in de hollandsche school onderwezen. Den 1sten October des vorigen jaars begon ik mijne werkzaamheid in deze gemeente; behalve de pastorale zorg had ik het praesidium in den kerkenraad en het toezigt over het bestuur der kerken arm-fondsen moeten overnemen. Deze fondsen werden gesticht door de ijverige pogingen van broeder Le Bruyn (sedert lang in God ontslapen) en de mildheid van den resident Hazaart en bedragen nu reeds meer dan *f* 15.000, niettegenstaande gewoonlijk iedere maand *f* 80 en meer ter verpleging der armen wordt uitgegeven.

De stad Kupang en omstreken biedt hare bewoners, wegens de dorheid van den steen- en bergachtigen grond (jurakalk, afgewisseld door bruine steen) slechts een karig onderhoud. De meeste bewoners, welke geen vast inkomen hebben, zijn genoodzaakt hun dagelijksch brood door zeevaart, handel of landbouw buiten de plaats zelve te zoeken, waardoor de verkondiging des Evangeliums zeer gehinderd wordt. Ouderdom, zwakheid en voortdurende ziekte verhinderden Heijmering der gemeente de noodige zorgen te wijden, waarom dan ook hare toestand hoogst treurig is. God zij dank, zijn ook hier eenigen, die den Heere Jezus van ganscher harte zoeken, en in hun wandel en leven een goed voorbeeld geven; de meesten echter houden het voor voldoende nu en dan naar de kerk te gaan, een burgerlijk eerbaar leven te leiden,

zonder den ouden mensch in hun hart te kruisigen; velen leven met Heidenen, Mahomedanen en Chinezen in echtbreuk en hoerij, zonder aan iets anders te denken dan aan de bevrediging hunner schandelijke lusten.

Om eenigermate mijne groote verplichtingen jegens den Heer te kunnen vergelden, werd mijn hoofdarbeid in deze gemeente een onafgebroken huisbezoek, dat reeds in korten tijd een beter en meer geregeld kerkbezoek ten gevolge had. Wel kreeg ik des zondags ook eenige toehoorders, welke na den afloop der godsdienstoefening in de gemeente rondgingen en mijne woorden verdraaiden en haat en tweedracht zochten uit te strooijen, maar hunne vergiftigde tongen hebben in de hand des Heeren slechts daartoe medegewerkt om het bezoeken der openbare godsdienstoefening te verbeteren.

Catechisatie heb ik drie malen 's weeks gehouden: ééne voor de hollandsche gemeente, ééne voor de kinderen der maleische gemeente en ééne voor volwassene Christenen, Heidenen en Mahomedanen. Het regelmatige bezoek der catechisiën liet veel te wenschen over. Eenige Heidenen en onder anderen 12 jonge Chinezen waren een voorbeeld voor anderen, zoowel wat het regelmatige bezoeken betreft, als ook in huisselijke vlijt en oplettendheid gedurende het onderwijs.

Iederen zondag-namiddag bezocht ik regelmatig de kazerne en het militaire hospitaal. Waren er hier gevaarlijke zieken, dan bezocht ik ze dagelijks. Van een' Zwitser, die gedurende zijne ziekte vreesselijk raasde, kan ik eene verblijdende tijding mededeelen. Hij was reeds als knaap zijnen ouders ontloopen; later roover en moordenaar geworden, het regtvaardige vonnis der justitie ontvlugt, kwam bij als soldaat naar Indië, had nog in het afgelopen jaar aandeel in den opstand der Zwitsers op Java, waarom hij naar Kupang verbannen was. Zijne razernij was niets anders dan de vreesselijkste folteringen van zijn geweten; langen tijd had hij reeds gezocht, maar nooit rust kunnen vinden. Na een onderwijs van 2 dagen en gebed, leerde de Heilige Geest hem om vergeving bidden. Nooit had deze ruwe man eene school bezocht, nooit was hij in eene kerk geweest en hij bad de eerste maal in zijn leven met eene kracht en blijmoedigheid des geloofs, dat zelfs de aan niets geloovende doctor bekennen moest. "Ja, er zijn verborgenheden, die zelfs de geleerdste niet uitvorschen kan." Na het gebed had de lijder rust en nadat ik hem nog gezegend had, stierf bij

den volgenden dag in vrede, in 't volle bewustzijn en dankbaar mijne handen drukkende. Behalve hem heb ik nog twee stervenden gevonden, van welke ik eenige hoop heb. Een rijk heer, die mij in de vertwijfeling des doodsstrijds had laten roepen, kon slechts antwoorden: "Het is te laat." Was ik aan het sterfbed van dezen man in niet geringe verlegenheid, juist omdat ik niet helpen kon, terwijl de echtgenoot des stervenden in vertwijfeling mijne voeten omvatte, met tranen besproeide en luid om hulp riep; in nog grootere verlegenheid bracht mij de eisch der aanwezige familie, om voor dezen man eene lijkpredikatie te houden, welke bede ik niet afslaan mogt.

Over mijne ambtsverrigtingen tot aan den eersten Mei van dit jaar, zie beneden de statistieke tabellen. Het woordelijke afschrift van mijn bericht aan den resident van Timor over den toestand der filiaalgemeenten van Kupang zal u een vrij goed idée geven van den toestand mijner werkzaamheid zelve, als ook over de soort en wijze, waarop ik werkzaam ben.

Tot aan den eersten Mei van dit jaar heb ik deze gemeente verzorgd, thans ben ik van mijne taak bevrijd door mijnen vriend en broeder Donselaar, die sedert 17 jaren zendeling is en, in 't eerst voor Rotti bestemd, zijne werkzaamheid in de buitengemeenten van Kupang begonnen heeft. 3¼ jaar was ik ambtgenoot van Donselaar in de zending op Zuid-Celebes. Hij is een trouwe getuige van Christus! Moge des Heeren geest hem sterken en verlichten om voor deze gemeenten een ware zielverzorger te kunnen zijn!

Gedurende de waarneming mijns predikambts op Timor heb ik mijne gemeenten en ook de omliggende eilanden niet uit 't oog verloren. Op het eiland Savu (...) is het slechts met vele moeite gelukt een' schoolmeester te zenden, die door de bevolking, onder garantie der radja's onderhouden worden zal, terwijl de resident van Timor den postbeambte van Savu gemagtigd heeft voor het onderhoud van den schoolmeester door de radja's te zorgen.⁵¹ Het eiland Ndao, eigenlijk tot mijne gemeente behorende, en door eenige duizende inwoners bevolkt, kan tot nu toe uit gebrek aan geschikte personen niet bezet worden.⁵² Dit eiland blijft in de toekomst mijner zorg aanbevolen. Had

51 postbeambte=posthouder, de koloniale gezaghebber van het eiland. Zie voor Savu: Fox, *Harvest*, 112-126 en 160-176 en Coolsma, *Zendingseeuw*, 837-847.

52 Ndao is een klein eiland ten oosten van Roti, dat 2000 inwoners telde in 1970. Zie: Fox, *Harvest*, passim.

ik slechts de middelen om nu en dan dit en Savu te kunnen bezoeken, er kon daar waarlijk veel gedaan worden. Om het eiland Ndao viermaal 's jaars en Savu eens in het jaar te kunnen bezoeken, moest ik eene "longboot" hebben, welke hier niet onder de f 800 kan gekocht worden. Had ik echter over zulk eene longboot te beschikken, zoo kon broeder Pape zijn arbeidsveld ook uitbreiden en het eiland Semau, waar reeds eenige honderd Christenen zijn, onder zijne bijzondere leiding nemen.⁵³ Op Rotti hielp mij de Heer den weg banen, zoodat de resident de oprigting van nieuwe scholen in de buiten-kampongs en een regelmatig schoolbezoek der schoolpligtige kinderen van heidensche en christelijke ouders bevolen heeft. Het getal der kinderen in de respectivelijke scholen is reeds aanzienlijk vermeerderd; zoo waren b.v. den 1e Maart te Termanu reeds 200 kinderen, welke regelmatig de school bezochten, en voor korten tijd meldde mij de schoolmeester, dezelfde die 't vorige jaar zoo ijverig op Reka werkzaam was, dat tot op primo Junij van dit jaar 400 kinderen voor het regelmatig schoolbezoek door den Radja bestemd zijn. De andere 8 Radja's beijveren zich ook om de ontvangene bevelen op te volgen. Jammer, dat tot nu toe slechts weinigen uit eigene beweging hun heil zoeken. Voor de toekomstige uitbreiding van onze gemeenten heb ik hier de noodige voorzorgen gemaakt. In den loop dezer maand (Mei) hoop ik gelegenheid te vinden naar mijn arbeidsveld te kunnen terugkeeren, om daar onder de genadige leiding des Heeren een trouwe dienstknecht van Hem en een vader mijner gemeente te worden, waartoe mij God helpe. Amen.

53 Het eiland Semau ligt ten oosten van Kupang en ten noorden van Roti. Het telde 5500 inwoners in 1970. Zie: Fox, *Harvest*, 6.

Statistieke opgave der Christelijke bevolking in de filiaalgemeenten van Timor Kupang:

Roti is a small island (600 sq. miles) in the Timor archipelago. The inhabitants have gained a dominant position on the surrounding islands, including the large, but thinly populated, island of Timor. According to James Fox (Harvest of the Palm. Ecological Change in Eastern Indonesia, 1977) they were able to do so thanks to the exploitation of the lontar tree, which made them independent of the maize and rice crops, always threatened by the droughts which are frequent in this region. Thus they could venture on new ways, taking risks the other inhabitants could not afford. Accordingly, when part of the Rotinese first converted to Christianity (about 1730), they did so on their own accord. The chiefs established a school system which went on without assistance from the Dutch. In the first half of the nineteenth century missionaries were sent from the Netherlands to Timor and the surrounding islands. They met with no success. The pagan Timorese did not accept their message, while the christianized Rotinese wished to keep to their own ways, even if these were not up to the standards of the pietist missionaries. About 1850 the mission retired from Timor and surrounding islands. The school system on Roti, however, remained intact, and from Holland O.G. Heldring sent two missionaries educated and ordained by J.E. Gossner, the founder and leader of a German faith mission. They arrived on Roti in 1860. Of the two, Franz Pape worked mainly among the Rotinese who had settled on Timor. August Jackstein carried on in Roti itself until after 1875. During the last years he was blind and had to be escorted on horseback from village to village. Even if mass conversion to Christianity occurred only much later (after 1950), he is still remembered by the Rotinese as a spiritual father. On his grave a traditional monument (tutus) has been erected. We may conclude that Jackstein's attitude towards the Rotinese was different from that of many other European missionaries, because he respected their culture and the ways they lived their faith.

De Christelijke Onderwijzers Vereeniging
in Nederlandsch-Indië (COV)
en de relatie tussen Europese en Indonesische leden

K. Bakker

Inleiding

In de laatste jaren zijn enkele standaardwerken verschenen betreffende de laatste decennia van Nederlands-Indië en de dekolonisatie van dit gebied.¹ In deze werken krijgt de relatie tussen Nederlanders en Indonesiërs veel aandacht, maar wordt ze uit de aard der zaak alleen grootschalig beschreven. In het volgende wordt een beeld gegeven van deze relatie op kleine schaal, namelijk binnen de Christelijke Onderwijzers Vereeniging in Nederlands-Indië (COV). Deze betrekkelijk kleine organisatie van onderwijzers aan Nederlandstalige scholen in Nederlands-Indië werd opgericht in 1917 en had een toenemend aantal Indonesische leden. Hoe ontwikkelde zich binnen deze organisatie de relatie tussen geestverwante Europeanen en Indonesiërs van ongeveer gelijk opleidingsniveau, allen Nederlands-sprekend, in de periode tussen 1917 en 1942, die gekenmerkt werd door een toenemende spanning tussen kolonisator en gekoloniseerde?

De onderwijsvakorganisatie COV² was ontstaan in december 1917 door de fusie van de 'Vereeniging van Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen in Nederlandsch-Indië' (VCO) en 'De Christelijke Onderwijzersbond' (COB). Leden waren onderwijzers en onderwijzeressen, die voornamelijk werkzaam waren op scholen met Nederlands als voertaal, hoofdzakelijk van protestants-christelijke signatuur, maar voor een klein deel ook gouvernementsscholen. Hiertoe behoorden de

1 Te noemen zijn hier H.W. van den Doel, *Het Rijk van Insulinde, opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie*, Amsterdam, 1996, en *Afscheid van Indië: De val van het Nederlandse imperium in Azië*, Amsterdam, 2000; Bob de Graaff, *Kalm temidden van woedende golven: Het ministerie van Koloniën en zijn werkomgeving 1912-1940*, Den Haag, 1997.

2 Zie K. Bakker, 'Het ontstaan van de "Christelijke Onderwijzers Vereeniging": de verwikkelingen rond de fusie van twee christelijke onderwijzersverenigingen in Nederlands-Indië in het tweede decennium van de twintigste eeuw', *Documentatieblad voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken*, 7 (2000) nr. 1, 47-66. Zie ook K. Bakker, 'De Christelijke Onderwijzersvereniging (COV) in Nederlandsch-Indië', doct. scriptie Theol. Faculteit Universiteit Utrecht, 1989.

volgende schooltypen: de Europese Lagere School, de zogenoemde Hollands-Inlandse School (HIS), de Hollands-Chinese School (HCS), de MULO, (later ook) het Christelijk Lyceum te Bandung en allerlei andere schooltypen. De drie eerstgenoemde behoorden tot het Westers Lager Onderwijs (WLO). Zoals de naam al aangeeft, waren de scholen etnisch opgedeeld.³ De leerlingen van de ELS waren voor het merendeel Europees; die van HIS en HCS waren in grote meerderheid van Indonesische en Indo-Chinese landaard. Het hoofd der school was vrijwel altijd een Nederlander. Hetzelfde gold in de meeste gevallen van de eerste onderwijzer.⁴ De andere leerkrachten waren Nederlanders of Indonesiërs. Beide groepen konden lid worden van de COV. De COV kan dan ook een interraciale of gemengde organisatie genoemd worden.

In dit artikel zullen statistische data worden gepresenteerd betreffende de aantallen Indonesische onderwijzers en onderwijzeressen die in een bepaald jaar lid waren van de COV. Vervolgens wordt tegen de achtergrond van gegevens betreffende het denkkader van Europese en Indonesische leden de relatie tussen beide groepen beschreven. Hoe was de positie van de Inheemse leden binnen de vereniging? Hoe sprak en schreef men over elkaar, in het verenigingsorgaan en daarbuiten?

Statistische gegevens

De Jaarboekjes⁵ van de COV bevatten gegevens betreffende de aantallen leden. Deze zijn weliswaar niet uitgesplitst naar landaard, maar uit de namen kan met een zekere mate van zekerheid grenzende waarschijnlijkheid

-
- 3 Algemene statistieken over het onderwijs in Nederlands-Indië in de niet in de handel zijnde Utrechtse dissertatie van J.E.A.M. Lelyveld, "... *Waarlijk geen overdaad, doch een dringende eisch...*" *Koloniaal onderwijs en onderwijsbeleid in Nederlands-Indië 1893-1942*, 1992. Onder de leerlingen van het WLO waren in de jaren dertig 23.000 Europese, 23.000 'inlandse' en 10.000 Chinese kinderen. *A.w.*, 243, tabel 80.
 - 4 Deze functie is te vergelijken met die van adjunct-hoofd. Bij afwezigheid van het hoofd der school trad de eerste onderwijzer op als zijn vervanger. In het Nederlandse spraakgebruik van de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw werd in onderwijzerskringen en door ouders van leerlingen genoemde term soms nog gebruikt. In de jaren daarna raakte zij in onbruik.
 - 5 In de maand oktober moesten statistische gegevens over o.a. het aantal leden bij de Redactie van De Christelijke Onderwijzer binnen zijn. De Algemene Vergadering (AV) van de COV werd in de maand december van dat zelfde jaar gehouden; ook in de verslagen van deze vergaderingen, gepubliceerd in *De Christelijke Onderwijzer* treffen wij statistische gegevens aan. Bij het verwerken van deze gegevens dient er rekening mee gehouden te worden dat de cijfers in het Jaarboekje die van de maand oktober zijn, terwijl op de AV de stand van einde december van hetzelfde jaar wordt meegedeeld.

afgeleid worden of een lid van Europese of Indonesische landaard is. Moeilijker ligt dat, wanneer wij bij de groep Europeanen proberen onderscheid te maken tussen de 'trekkers', degenen die in Europa waren geboren en daar hun opleiding hadden ontvangen, en de 'blijvers', degenen die in Nederlands-Indië waren geboren. Onder deze laatste groep bevonden zich vele Indo-Europeanen.⁶ In sommige gevallen is uit de naam af te leiden dat wij met een Indo-Europeaan te maken hebben, maar meestal blijft het bij een vermoeden. Als peiljaren zijn genomen 1920, 1930 en 1939. Deze jaren geven het volgende beeld te zien:

In 1920 bedroeg het ledental van de COV 184. Van dit totaal waren 172 van Europese en 12 van Inheemse landaard, in procenten weergegeven 93,5 % Europees en 6,5% Inheems. Deze twaalf Inheemse leden vormden minder dan de helft (twee vijfde) van het totaal aantal Inheemse onderwijzers werkzaam aan protestants-christelijke scholen voor WLO. Kwam dat doordat de COV als jonge organisatie nog te weinig bekendheid genoot? Een rol zal gespeeld hebben dat in 1920 nog geen onderwijzers werkzaam waren die hun opleiding hadden ontvangen aan een christelijke Hollands-Inlandse Kweekschool (HIK). De eerste christelijke HIK, die te Solo, werd pas in 1919 opgericht.

In 1930 was het totaal aantal leden van de COV toegenomen tot 653. Van dit aantal waren in genoemd jaar 524 Europeanen en 129 Inheemsen. In tien jaar tijd was dus het percentage Inheemsen binnen de COV verdrievoudigd, van 6.5% naar 20%. Deze cijfers weerspiegelen de algemene ontwikkeling binnen het onderwijs in Nederlands-Indië. Het opleidingsniveau van de Indonesiërs steeg; de Hollands-Inlandse kweekscholen leverden jaarlijks een aantal onderwijzers af die in staat waren in de Nederlandse taal een Nederlands curriculum te onderwijzen en daardoor nam het percentage Indonesische leerkrachten voortdurend toe, zelfs in een tijd waarin ook

6 'Indo-Europeanen' of Indo's: in Nederlands-Indië uit al dan niet zuiver Inheemse vrouwen geboren en gevestigde afstammelingen van Europeanen. Vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw spraken de kinderen van Indo-Europeanen niet of nauwelijks Nederlands. Ondanks een wettelijke gelijkstelling van Indo-Europeanen met toek-Nederlanders (d.w.z. in Nederland geboren immigranten) waren sociale tegenstellingen tussen zogenaamde mengbloed en volbloed een realiteit. De Indo-Europeanen werden door de Nederlanders niet als volledig gelijken behandeld. Na de Tweede Wereldoorlog werd de benaming in officiële documenten vervangen door de term 'Indische Nederlanders'.

het aantal uit Europa uitgezonden onderwijzers sterk steeg. Maar behalve het absolute aantal en het percentage was in 1930 ook de organisatiegraad van de Inheemse leerkrachten vooruitgegaan. De 129 COV-leden vormden immers bijna twee derde (62%) van het totaal van 208 Inheemse leerkrachten die aan protestants-christelijke scholen werkzaam waren.

In de jaren dertig ging de 'indianisatie' (indonesianisering) in het onderwijs versneld verder. Door de economische crisis beschikte het gouvernement niet over de middelen die nodig waren om grote aantallen relatief dure Europese krachten in dienst te houden. Goedkopere Indonesische krachten,⁷ van wie er steeds meer beschikbaar kwamen, werden in hun plaats aangesteld. Deze ontwikkeling wordt ook zichtbaar in de statistieken van de COV. In 1939, aan het einde van de crisistijd en vlak voor de verbinding tussen Indië en Nederland werd verbroken, was het aantal Inheemse leden 269 op een totaal van 863, dat wil zeggen 31% van het totaal.⁸ Nog altijd een minderheid, maar de stijging was voortgezet, absoluut en relatief. Deze stijging is nog groter als wij rekening houden met het feit dat in de jaren dertig een aantal COV-leden aan zijn pensioen toe was, in vele gevallen naar Nederland vertrok, maar wel lid bleef van de vereniging. Hetzelfde gold voor hen die wegens de economische malaise werden ontslagen. In totaal waren in 1930 ongeveer 80 leden gepensioneerd; in de jaren daarna liep het aantal niet actief in het onderwijs werkzame leden op door de ontslagen in de crisistijd. Dat wil zeggen dat onder de actieve leden het percentage Inheemsen nog hoger was, namelijk 23% in 1930 en meer dan een derde in 1939. De organisatiegraad van de Indonesische christen-onderwijzers echter was in 1939 gedaald ten opzichte van 1930. In 1939 bedroeg zij 53%, een daling dus ten

7 Weliswaar hadden Indonesische leerkrachten bij gelijke bevoegdheid hetzelfde salaris als hun Europese collega's. Desondanks waren de kosten voor de werkgever (voor wat de openbare scholen betreft was dat de overheid, maar op verreweg de meeste bijzondere scholen werden de leerkrachten betaald uit subsidies van diezelfde overheid) veel lager, doordat de Indonesiërs nog geen pensioenrechten hadden verworven (in 1939 werd dit onderscheid opgeheven, mede dank zij de inspanningen van de COV, zie *De Christelijke Onderwijzer*, 22 (1939) 439-440) en voor hen niet de kosten voor de uit- en thuisreis en verlof naar het moederland behoeften te worden gemaakt.

8 In 1940 bedroeg het totaal aantal onderwijzers bij het Westers Lager Onderwijs in Nederlands-Indië 4649, van wie 2433 Europeanen, 2010 Indonesiërs en 206 Chinezen (uit: Van Lelyveld, *Koloniaal onderwijs*, 249-250).

opzichte van 1930. Alleen daardoor waren in 1939 binnen de COV de Europese leden nog in de meerderheid; zouden alle 511 aan protestants-christelijke scholen werkzame Indonesische onderwijzers zich als lid hebben aangemeld, dan zouden zij een meerderheid hebben gevormd. Deze relatieve daling deed zich voor ondanks het feit dat het bestuur van de COV een actief wervingsbeleid voerde om leden te winnen voor de COV en in de praktijk de hoofden der scholen er bij hun Inheemse personeelsleden wel op aangedrongen zullen hebben lid te worden van de COV. De vraag doet zich voor welke factor(en), binnen en buiten de COV, oorzaak waren van de geringere bereidheid van Indonesische christen-onderwijzers om zich bij deze vakvereniging aan te sluiten. Het is niet onwaarschijnlijk dat het lidmaatschap voor velen financieel bezwaarlijk was.⁹ Gedurende de jaren dertig waren de salarissen sterk verlaagd. In die omstandigheden zullen velen de contributie voor de vereniging beschouwd hebben als een te grote uitgave. Daarnaast echter moet de mogelijkheid in ogenschouw worden genomen, dat de COV om andere redenen minder aantrekkelijk was geworden voor Indonesische onderwijzers. Daarbij kan de ontwikkeling in de relatie tussen Indonesiërs en Nederlanders, zowel in het algemeen als binnen de COV in het bijzonder, een rol gespeeld hebben. In het vervolg zal de relatie tussen de twee groepen binnen het christelijk onderwijs en binnen de COV worden beschreven.

Machtsverhoudingen in school en vereniging

Hiervoor werd reeds opgemerkt dat op de scholen het hoofd vrijwel zonder uitzondering een Europeaan was, terwijl van zijn adjunct (de 'eerste onderwijzer') in de meeste gevallen hetzelfde gold. Zij waren dus ook verantwoordelijk voor de richting van het onderwijs en de resultaten van de school. Ook toen aan de christelijke scholen Inheemse onderwijzers de Europese in aantal gingen overtreffen, werden zij zelden in leidende posities benoemd. Europeanen verkeerden dus gedurende de gehele hier behandelde periode in een dominante positie. De toename van het aantal Indonesiërs in de schoolleiding ging niet gelijk op met de toename van het aantal onderwijzers van Indonesische landaard in het Westers Onderwijs. Dit benoemingsbeleid is de neerslag van de gedachten die in kringen van leidinggevende

⁹ Vgl. *De Christelijke Onderwijzer*, 22 (1939) 442.

christenen in Nederlands-Indië koesterde inzake de relatie tussen Nederlanders en Indonesiërs, koloniale heersers en gekoloniseerden. Omdat in de schoolbesturen de zending sterk vertegenwoordigd was, kunnen wij daarbij ook denken aan de zendingsarbeiders.

Binnen de vereniging was de positie van de Inheemse leden evenmin in overeenstemming met hun aantal. Over de gehele periode 1917-1939 hadden in totaal twee van hen zitting in het hoofdbestuur van de COV, namelijk S. Pasariboe van Solo (1931-1933) en A. Saroinsong van Malang (1934-1938). Saroinsong vertrok in 1938 naar Sumba,¹⁰ en zo was in 1939, toen bijna eenderde van het ledenbestand van Indonesische landaard was, deze groep niet vertegenwoordigd in het hoofdbestuur, dat toen statutair uit elf leden bestond. Van het dagelijks bestuur (voorzitter-secretaris-penningmeester) maakte gedurende de gehele hier behandelde periode nooit een Indonesiër deel uit. Hetzelfde gold voor de redactie van het verenigingsorgaan. En dat terwijl aan het einde van deze periode de opmars van de Indonesiërs in het onderwijs en het gouvernementsapparaat al zover was gevorderd dat de hoogste chef van de COV-leden, de Directeur van Onderwijs en Eredienst, een Indonesiër was!¹¹ In 1936 gaven de Inheemse leden expliciet de wens te kennen dat een van hen hun groep zou vertegenwoordigen in het Dagelijks Bestuur. Het bestuur meende deze wens niet te moeten inwilligen, maar stelde wel een 'Inheemsche Commissie' in. De Inheemse leden accepteerden deze tussenoplossing. De Commissie bestond uit een voorzitter, een secretaris en vier leden. Doel was de Inheemse leden meer bij het werk van de COV te betrekken en, meer in het algemeen, de belangen der Inheemse onderwijzers beter te kunnen behartigen.¹² Jaarlijks publiceerde de Commissie een verslag in het verenigingsorgaan. Een voorstel van het hoofdbestuur, inhoudend dat de Inheemse leden zich binnen de COV apart zouden organiseren met een eigen bestuur en een eigen krant, haalde het echter niet. Het werd door vele Inheemse leden geïnterpreteerd als een wenk de COV te verlaten, en daarom afgewezen.¹³ Uit de jaarlijkse verslagen blijkt dat ook de Commissie een kwijnend bestaan leidde. Zowel door de

10 *De Christelijke Onderwijzer*, 22 (1939) 443.

11 Raden dr A. Hoesein Djajadiningrat (1886-1960), hoogleraar aan de rechtshogeschool te Batavia 1924-1939, fd. directeur van Onderwijs en Eredienst 1940-1941.

12 *De Christelijke Onderwijzer*, 19 (1936) 476-477.

13 *De Christelijke Onderwijzer*, 20 (1937) 39-40.

Indonesische leden als door het hoofdbestuur werd zij min of meer genegeerd.¹⁴

Het is niet meer na te gaan of deze getalsverhoudingen in bestuursvergaderingen ooit officieel onderwerp van bespreking zijn geweest. Wij vinden slechts een verwijzing ernaar in een artikel van D.J. Coumou in *De Christelijke Onderwijzer* dat hierna uitvoeriger ter sprake zal komen. Coumou, lid van het hoofdbestuur der COV en van de redactie van *De Christelijke Onderwijzer*,¹⁵ stelt daar: ‘de pogingen, die meer dan eens zijn aangewend, om een Inlandsch medewerker te krijgen, zijn steeds mislukt’.¹⁶ De redactie poogde echter de stem van de Inlandse leden toch hoorbaar te maken door in 1930 in het verenigingsorgaan een rubriek te openen ‘Van Inlandsche zijde’. Hierin werd door enkele Indonesiërs regelmatig gepubliceerd. Deze rubriek bestond echter slechts één jaar.

Ook op de Algemene Ledenvergaderingen waren de Indonesische leden ondervertegenwoordigd. Zelfs in 1939, toen zij meer dan een derde van het actieve ledenbestand uitmaakten was het aantal Indonesische afgevaardigden naar de Algemene Vergadering gering. Dit moet waarschijnlijk toegeschreven worden aan het wegblijven van de Indonesische leden op de afdelingsvergaderingen waar de afgevaardigden werden gekozen.

In het kader van een discussie over de oorzaken van de passiviteit van de Indonesische leden binnen de COV, vestigde in 1933 A. Saroinsong er de aandacht op, dat ook de structuur van de vereniging de Inheemse leden geen eigen plaats bood. Er was geen ‘bureau inlandse zaken’, het – enige – Inheemse lid van het hoofdbestuur¹⁷ vertegenwoordigde daar niet de Inheemse leden in het bijzonder maar werd geacht de belangen van alle COV-leden gelijkelijk te behartigen, er was ook geen Inheemse lid dat tot taak had de contacten te onderhouden met Inheemse organisaties. Mede daardoor waren de Inheemse leden ‘vaak bestemd

14 *De Christelijke Onderwijzer*, 21 (1938) 518; 22 (1939) 444, 479.

15 Hij schreef samen met N. Heertjes, *Handleiding voor zendingsonderwijs op de scholen voor L. en U.L.O* (Groningen/Batavia, 1941).

16 D.J. Coumou, ‘De Inlandsche onderwijzers en de C.O.V.’, *De Christelijke Onderwijzer*, 15 (1932) 122-123.

17 Dit was S. Pasariboe, onderwijzer, later hoogleraar Engelse taal- en letterkunde aan de Universitas Kristen Indonesia te Jakarta.

[...] tot passieve contributie-betalers, stem-uitbrengers en vergadering-bijwoners’.

De grondhouding van de Europese leden

De Europese groep had dus een dominante positie binnen de COV. Het denkkader van deze groep werd bepaald door de idealen van de ethische politiek, zoals deze werden verwoord door onder meer de Anti-Revolutionaire Partij. In de relatie met de kolonie zou niet meer uitsluitend het belang van Nederland maatgevend zijn, maar ook het belang van Nederlands-Indië. De exploitatiepolitiek uit de negentiende eeuw werd geleidelijk aan verlaten. In het program van de Anti-Revolutionaire Partij uit 1879 werd uitgesproken, dat de ‘baatzuchtige neiging’ Indië te exploiteren plaats moest maken voor een politiek van ‘zedelijke verplichting’ en een ‘stelsel van voogdij’. Hiermee was de voogdijgedachte voor de eerste maal in de geschiedenis officieel in een partijprogramma opgenomen.¹⁸ Volgens Abraham Kuyper,¹⁹ leider van de Anti-Revolutionaire Partij, die in ‘Ons Program’ het partijprogramma toelichtte, was ‘het eenig goede, geoorloofde en door de eer van ons Christelijk karakter geboden stelsel van koloniaal beleid, het stelsel van voogdij’.²⁰ Indië werd door Kuyper en de zijnen gezien als een kind dat zedelijk diende te worden opgevoed. Kuyper was van mening dat het land in de toekomst eens een zelfstandige positie in de wereld zou kunnen innemen. De Leidse historicus H.W. van den Doel is van mening dat het genoemde anti-revolutionaire principe beschouwd kan worden als de directe oorsprong van het denkpatroon dat omstreeks 1900 het koloniale beleid zou veranderen en een einde zou maken aan de dominantie van de liberale koloniale politiek en aan de exploitatie van Nederlands-Indië. De Europese leden van de COV moeten vertrouwd geweest zijn met deze ideeën van de christelijke politiek in Nederland ten aanzien van Nederlands-Indië. De voogdijgedachte wil ik dan ook beschouwen als bepalend voor het denkpatroon van de christelijke onderwijzers die als zogenaamde

18 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 19. (Artikel 18 van het programma van de Anti-revolutionaire kiesverenigingen. A. Kuyper, *Ons program*, (Amsterdam, 1879) 5.)

19 Abraham Kuyper, 1837-1920, theoloog en staatsman. Sinds 1872 was hij hoofdredacteur van het door hem opgerichte antirevolutionaire dagblad ‘De Standaard’. In 1874 werd hij lid van de Tweede Kamer. Van 1901 tot 1905 was Kuyper minister-president en minister van Binnenlandse Zaken.

20 Geciteerd in Van den Doel, *Het Rijk van Insulinde*, 153.

importleerkrachten in Indië werkzaam waren in het protestants-christelijk onderwijs.

Hoe welwillend deze ethische mentaliteit ook stond ten opzichte van de kolonie en haar bewoners, zij ging wél uit van de superioriteit van de Europese cultuur en daarmee van de Europese mens, ten aanzien van alles wat Inheems was, op technisch en wetenschappelijk gebied, maar ook ten aanzien van karaktervorming. De overtuiging van deze superioriteit vinden wij ook terug in de kringen van de COV en de aan haar verwante zending. Een concreet voorbeeld: T. Mobach, van 1920 tot 1949 hoofd van de onderwijzersopleiding (normaalcurcus) op Sumba, lid van de COV, stelt in 1939, naar aanleiding van plannen hem op termijn te vervangen door een Indonesiër:

Maar terwille van ons zendingveld op Soemba moet ik U er opmerkzaam op maken, niet tot het aanstellen van een Inheemschen kracht ter vervanging van den Europeeschen kracht over te gaan. Het doorzettingsvermogen en de volharding die de Hollanders eigen zijn, missen we nog te veel bij de Inheemsche krachten. Zoowel voor de opleiding voor Goeroe-Indjil als Goeroe desa hebben we Europeesche leerkrachten noodig. [...] Laten we ons de zaken toch niet te mooi en te idealistisch voorstellen door te denken, dat we nu, wat het zendingswerk van ons onderwijs betreft, alles reeds aan Inheemschen kunnen overlaten. [...] Aan hun capaciteiten als onderwijzers d.w.z. het geven van onderwijs wil ik in dezen niets te kort doen. Maar gelijkwaardig aan een Europeesche zendingskracht zijn ze zeker nog niet.²¹

Ds D. Pol zegt het in zijn beschrijving van het zendingswerk der GKN in Midden-Java wat subtieler en in een meer positief kader. ‘Door al de moeiten der crisis heen’, schrijft hij,

wordt het dan zóó, dat evenals het gewone [Javaans- en Maleis-talige] zendingsonderwijs, zoo ook het eerst meestendeels door Europeesche onderwijzers gegeven onderwijs al meer in handen van Inheemsch personeel komt. Dat is een heele stap verder in de goede richting, al zullen misschien de resultaten van het onderwijs, b.v. in het Nederlandsch, wel wat dalen. Hoe meer Christen-Javanen zelf, èn in Hoofd-èn in Schooldienst, het werk doen, hoe beter!²²

Duidelijker klonk het Europese gevoel van superioriteit door in een artikel van I. van Weeren²³ in het verenigingsorgaan *De Christelijke*

21 In Th. van den End, *Gereformeerde Zending op Sumba 1859-1972: Een bronnenpublicatie*, (Alphen aan den Rijn, 1987) 435-436.

22 D. Pol, *Midden-Java ten Zuiden*, serie Onze Zendingenvelden, 2e druk, (Hoenderloo, 1939) 270.

23 I. van Weeren (1895-1973) begon in Nederlands-Indië zijn loopbaan in het onderwijs in het

Onderwijzer in 1925. Het werd geschreven naar aanleiding van een regeringsplan om in Indië een tweejarige Algemene Kweekschool op te richten, waarvan de abiturienten bevoegd zouden zijn les te geven aan de Europese Lagere School, die in hoofdzaak werd bezocht door kinderen van in Indië wonende Nederlanders. Omdat deze opleiding inferieur geacht werd aan de driejarige Nederlandse kweekschool, rees allereerst verzet. Van Weeren, secretaris van de COV, schreef in zijn verslag van een protestvergadering:

Er is op de vergadering door Dr. Nieuwenhuis²⁴ gezegd, dat de nieuwe opleiding *snert* was. Dat was scherp, maar verdiend. Deze halfbakken leerkrachten met hun minder dan minimale kennis van de Nederlandse taal worden losgelaten op de Europese school in Indië. Zo bevreesd is de Regering voor haar eigen geesteskinderen dat een deel van hen geen bevoegdheid heeft, die in Holland geldt. Maar voor de Indise zijn ze goed genoeg. Het assimileringproces behoeft zich toch zeker niet zover uit te strekken, dat we met deze leerkrachten genoeg moeten nemen. [...] Voor onze Europese school hebben we nodig de importkracht. De man met de brede opleiding, die met zijn enkele jaren Hollandse ervaring zich nauw verwant voelt met de Westerse beschaving en met krachtig entoesiasme die beschaving zijn leerlingen kan deelachtig maken. We hebben niets aan mensen, die met een dun laagje van Europese beschaving bestreken zijn. Alleen die mensen in onze scholen, die hun kracht ontleen aan de Westerse cultuur, die er zelf een integrerend deel van uitmaken. Is 't al niet meer dan ergerlijk dat de Europese scholen volgepropt worden met Inlanders en Chinezen, die op onze scholen nu eenmaal niet thuis horen. Laten we hen opleiden op prima eigen school in aansluiting aan de Oosterse begrippen, waarin ze leven. [...] Een even goede, maar niettemin geheel andere opleiding. [...] Op deze wijze alleen zal het mogelijk zijn voor ons en onze kinderen een zuiver Europees karakter te bewaren en er voor te waken dat onze kinderen niet te veel bij de moederlandsche beschaving en ontwikkeling achter blijven. [...] Laten we niet al te bescheiden zijn. Wij Europeanen met onze vele plichten hier, met onze missieroeping, hebben toch ook onze rechten. [...]²⁵

Dat zijn woorden ook door zijn Inheemse collega's en mede-leden van de COV zouden worden gelezen was voor Van Weeren, toentertijd secretaris en later voorzitter van de vereniging, kennelijk geen belemmering voor publicatie. Deze mentaliteit had er in de jaren

jaar 1921; hij was aanvankelijk onderwijzer aan de eerste H.I.S. te Weltevreden, later in dezelfde plaats hoofd aan de H.C.S.; Van Weeren was in diverse jaren hoofdbestuurder van de COV: secretaris van 1923 tot 1926; voorzitter in het jaar 1932 en 1933 en van 1937 - 1942. Na de oorlog was hij directeur van het Centraal Comité voor het Kerkelijk en Particulier Initiatief (C.C.K.P.), dat initiatieven ontplooidde ten bate van gerepatrieerden en spijtoptanten.

24 G.J. Nieuwenhuis (1877-1931), gedelegeerd lid van de Onderwijsraad 1924-1927.

25 *De Christelijke Onderwijzer*, 8 (1925) 528-529.

twintig al toe geleid dat in het COV-orgaan, bestemd voor Europese en Indonesische leden, uitvoerige beschouwingen werden gewijd aan de veronderstelde verschillen tussen Oosterse en Westerse psyche, waarbij uiteraard de laatste het gunstigst werd beoordeeld. De uitvoerigste daarvan was van de hand van het COV-lid, tevens lid van het hoofdbestuur en van de redactie van *De Christelijke Onderwijzer*, A.J.C. Krafft. De elfde en laatste paragraaf hiervan was getiteld: 'Welke eigenschappen wij, opvoeders, vooral den Indonesiërs hebben voor te houden'.²⁶

Het min of meer negatieve oordeel over de Indonesische bewoners van Nederlands-Indië strekte zich ook uit over de Indo-Europeanen, de afstammelingen van Nederlanders en Indonesische vrouwen. Hun aantal was groter dan dat van de in Europa geboren Nederlanders in Indië en ze vormden een niet onbelangrijk deel van het ambtenarencorps; uit de hogere rangen werden zij echter na 1910 in toenemende mate verdrongen door Europese Nederlanders. Ook zij reikten niet tot het punt waar de Nederlandse COV-onderwijzers de meetlat legden. In 1921 schreef K. van Dijk²⁷ over deze groep in het algemeen:

Geen groep, waarvoor de toekomst er zoo donker uitziet als juist deze. Geen groep, waarover meer kleineerend wordt geoordeeld. [...] Het is een zware beschuldiging aan

26 'De psychische eigenschappen der Maleische Rassen', *De Christelijke Onderwijzer*, 7 (1924) 217-219 (overgenomen uit de *Javabode*); 'De Psyche van den Inlander', *ibidem*, 226-227 (overgenomen uit de *Indische Courant*); A.J.C. Krafft, 'Iets over den Indonesiër en enkele zijner eigenschappen', *De Christelijke Onderwijzer*, 10 (1927) 15 t/m 10 (1927) 197. A.J.C. Krafft (in de ledenlijst van de COV vermeld onder de naam A.J.C. van de Laar Krafft) was in Indië sinds 1920, aanvankelijk als hoofd van de HIS te Mojowarno, later was hij werkzaam aan een MULO in Weltevreden (Batavia) en nog later als leraar aan de HBS te Bandung. In 1928 promoveerde hij aan de Vrije Universiteit te Amsterdam bij J. Waterink met een dissertatie getiteld *Coöperatie in Indië, een sociaal-paedagogisch vraagstuk*, uitgave J.B. Wolters, Groningen-Den Haag. Hij was enkele jaren lid van het hoofdbestuur der COV, van de commissie van redactie van de *Christelijke Onderwijzer* en van de commissie van beheer van de paedagogische bibliotheek der COV. Enkele relevante stellingen bij zijn proefschrift zijn: XII. Rassenhaat behoort niet tot de erfelijke instincten en is, waar hij voorkomt, aangekweekt; XIII. Door de talrijke rassenmenging in Indië is het niet mogelijk een algemeen psychologisch beeld van den Maleier te geven.

27 K. van Dijk kwam in 1911 naar Nederlands-Indië; hij was o.m. hoofd van de Christelijke Muloschool, Gang Mendjagan, te Batavia. Hij was een der oprichters van de VCO (zie K. Bakker, Het ontstaan van de 'Christelijke Onderwijzers Vereeniging', 52) en medeoprichter van de COV. Van Dijk had in 1918-1920 als secretaris zitting in het hoofdbestuur van de COV. In 1940 was hij erelid van de COV.

het adres der Nederlandsche Christenen, dat zoo weinig gedaan is, om de Indiërs in nauwe aanraking te brengen met het Evangelie; het is hierdoor, dat onder hen het onzinnigste bijgeloof nog heerscht, het is hierdoor, dat hun leven zoo gericht is op het stoffelijke, het is hierdoor, dat zij zoo dikwijls van hun buik een God maken. [...] Zijn leven is zoo arm aan idealen. [...]

Bij alle besef van Westerse superioriteit ging men echter niet zover, dat men toekomstige gelijkheid, althans gelijkwaardigheid, uitsloot. Daar lag juist de roeping van de Nederlandse onderwijzer: een bijdrage te leveren aan het groeiproces van de Indische samenleving. In de slotparagraaf van zijn hiervoor genoemde artikelenreeks 'Iets over de Indonesiër en enkele zijner eigenschappen' maakt A.J.C. Krafft de gevolgtrekking:

De Indonesiër toch [bezit] naast zijn raseigenschappen ook veel en zelfs zeer vele gelijke eigenschappen met den Europeaan. [...] De Indonesiër is anders dan wij. Er is ongetwijfeld een groot verschil tusschen 't Oosten en 't Westen. Het anders zijn wil evenwel niet zeggen, dat hij minderwaardig is. De verschillen zijn door God geschapen en zijn niet juist de verschillen noodzakelijk om de ontwikkeling der menschheid te doen toenemen? [...] Met elkaar samenwerken is onze Christelijke plicht. Trachten te begrijpen, eerbiedigen en liefhebben zij onze dagelijksche strijd. Liefde overwint alles. [...]²⁸

De reactie van de Indonesische leden

Het is moeilijk na te gaan hoe deze grondhouding van de Europese leden zich vertaalde in hun omgang met hun Inheemse collega's op school en in COV-verband, bijvoorbeeld op afdelingsvergaderingen. Evenzo is het niet gemakkelijk er achter te komen hoe de Indonesische leden reageerden op de in retrospect nogal laatdunkend of zelfs beledigend overkomende schriftelijke uitlatingen van hun Europese collega's. Er zijn in het verenigingsorgaan echter wel enkele artikelen te vinden die ons enig inzicht geven in de gevoelens van de Indonesische leden. Indirect leren wij deze kennen in opmerkingen van Europese zijde die blijk geven van irritatie over wat men zag als terughoudendheid of zelfs desinteresse van de Inheemse leden. In 1932 verwoordde de reeds hiervoor genoemde D.J. Coumou deze gevoelens, als opmaat tot een voorstel om de COV op te splitsen in een Europese

28 *De Christelijke Onderwijzer*, 10 (1927) 197.

en een Inheemse organisatie. Coumou schrijft in *De Christelijke Onderwijzer*:

Een groot deel hunner is geen lid van de C.O.V. en is daartoe ook niet te bewegen, welke pogingen men ook aanwendt. Ze voelen zich er niet thuis. En het deel, dat wel lid is, daaraan heeft men voor het verenigingsleven, tenminste in die Afdeelingen, waar het grootste deel der leden uit Europeesche onderwijzers bestaat, vaak heel weinig. In den regel komen ze nooit te vergadering en als ze er komen, nemen ze zelden aan de besprekingen deel, zelfs niet, als het gaat over hun eigen belangen. Hun aangeboren bescheidenheid moge daarvan de oorzaak zijn, het feit ligt er niettemin. En als men buiten de vergaderingen eens met hen praat, dan hoort men wel critiek op de C.O.V. als: 'De C.O.V. doet niets voor onze belangen', 'men spreekt er in hoofdzaak over de belangen van de Europeesche onderwijzers' enz., maar als men hen dan opwekt, om zelf eens wat meer uit den hoek te komen, dan praat men tevergeefs.²⁹

Maar enkele malen geven ook Indonesiërs in toenemende mate uiting aan hun gevoelens. Voor hen was in 1930 een speciale rubriek geopend in het verenigingsorgaan, onder het hoofd 'Van Inlandsche zijde'. Het duidelijkst is A. Saroinsong, sinds 1936 werkzaam aan een HIS te Malang, in een artikel 'Een beroep op m'n Inheemse medeleden', onder het motto 'Let op U saeck', gepubliceerd in 1936.³⁰ Hierin noemt hij een aantal factoren die oorzaak zijn van de passieve houding der Inheemse leden binnen de vereniging. Er is de angst voor repercussies van de zijde van de schoolleiding, als men op een vergadering daarmee in tegenstelling zou geraken. Het is ook de tot de Inheemse cultuur behorende terughoudendheid jegens personen buiten de eigen kring, die het leggen van contacten bemoeilijkt. Er is de angst zijn gezicht te verliezen. We kunnen deze gevoelens beschouwen als terugslag van de superioriteit waarmee de Europeanen optraden, maar Saroinsong, zelf Minahasser, dus behorend tot een van de meest geëmancipeerde bevolkingsgroepen van Nederlands-Indië, geeft niet toe aan de verleiding dááran alles toe te schrijven. Integendeel, hij roept zijn landgenoten op over hun eigen schaduw heen te stappen:

O ja, schuchterheid weerhoudt U; op de vergadering hebt U immers Uw chef naast U, voor U, wellicht ook tegen U. Maar ge komt ter vergadering niet als ondergeschikte! U komt er als lid en zit naast de anderen als lid en bespreekt er Uw belangen als lid. [...] O, vindt U, dat U zo moederziel alleen aan Uw eigen lot wordt overgelaten, als er

29 *De Christelijke Onderwijzer*, 15 (1932) 122.

30 *De Christelijke Onderwijzer*, 19 (1936) 492.

vergadering is? Het moet al een heel bijzondere situatie zijn, wanneer tussen onderwijzers bij 't zelfde onderwijs, geen aanknopingspunten bestaan. U zult zien als U begint, dan valt alles mee. Vindt U dat U niet à serieux genomen wordt? Vraagt U dan 't woord, en vraagt dan 't volle pond. Past U toe, wat U van onze Europese medeleden hebt geleerd: brutaliteit is de halve wereld en in onze eigen Maleise uitdrukking: siapa tidak berani bertanja, sesat didjalan.³¹

Saroinsong spoorde zijn landgenoten aan een bestuursfunctie in de COV te ambiëren: 'Zit er geen Inheemse in 't afdelingsbestuur? Bewerkstelligt 't dan even? Onze Europese collega's zijn zo egoïstisch niet, om de Inheemse collega's niet in de werkzaamheden van de afdeling te willen betrekken. Ze zullen het eerder betreuren, als dat 't geval was.' Saroinsong zocht naar de oorzaak van de spanningen in de COV bij zijn eigen landgenoten. Dat moet voor de Europese leden een opluchting geweest zijn. Het werd voor hen duidelijk waarom de gewenste eenheid en saamhorigheid van de twee groepen zo moeilijk tot stand kon komen. Hij vermeldt dan ook, dat in een aantal afdelingen (Surabaya, Solo, Yogyakarta en Oud-Zuid-Kedu) men er door onderlingen besprekingen in geslaagd was veel wat duister was tot klaarheid te brengen.

Vermeende grieven werden genivelleerd, of tot hun ware proporties teruggebracht. Vermeende obstakels tot actiever medewerken bleken geen obstakels te zijn, maar alleen een vrucht of een uitbroedsel van 't ongewenste huwelijk tussen minderwaardigheidsgevoel en een optreden behept met een zekere graad van superioriteit, welks uitbroedsel dan weer in zeker graad mank gaat aan hyper-gevoelens, die doorgaans 't kenmerk is van personen, die 't zakelijke niet onderscheiden kunnen van 't fantastische. Van onze kant zullen onze Inheemse leden er niet aan medewerken. En we verwachten van onze Europese collega's ook, dat ze in dezen met fijne tact handelen. We generaliseren niet en werpen op niemand blaam en vooral op die afdelingen niet, waar alles zo tussen Inheemse en Europese leden op wieletjes loopt. Botsingen der meningen, zelfs conflicten, zijn nog geen symptomen van ontbinding, maar in gezonde organisaties aanwijzingen van een organisch geheel.³²

31 Wie niet durft te vragen, verdwaalt op reis.

32 *De Christelijke Onderwijzer*, 19 (1936) 492.

Saroinsong geeft dus niet toe aan de verleiding de Europeanen de schuld te geven van de bij Inheemse leden levende frustraties. Maar een terloopse opmerking van zijn collega J.C. Pangkerego³³ geeft ons wel enig inzicht in de psychologische problemen die het samengaan in één vereniging opleverde. In 1932 schrijft hij: ‘onze ontwikkeling is in vergelijking met die [Europese] hoofdakke-bezitters zoo bijzonder gering. Ik bedoel dit: als er in een vergadering b.v. een inleiding gehouden wordt over De Genestet en er over gediscussieerd wordt, dan kiest de Inlandsche toehoorder de beste weg, als hij zwijgt.’³⁴ Men is bij lezing van dit citaat geneigd wederom te betwijfelen, of de Europese collega’s inderdaad beschikten over de ‘fijne tact’, die Saroinsong van hen verwachtte. Ook Pangkerego spoort overigens zijn landgenoten aan loyaal mee te werken binnen de COV, met aanvaarding van het Europese leiderschap.

Oprichting van een eigen vereniging voor de Indonesische onderwijzers?

Zoals hiervoor reeds vermeld, stelde het hoofdbestuur lid D.J. Coumou³⁵ in 1932 dat het beter zou zijn als de Inlandse leden van de COV in een eigen christelijke organisatie zelfstandig verder zouden gaan. Het aantal Inheemse leerkrachten was daartoe intussen groot genoeg, was zijn mening. Een groot aantal van hen had men ondanks een jarenlange en intensieve wervingsactie niet kunnen bewegen lid te worden van de COV. ‘Ze voelen er zich niet thuis’. En aan het deel dat wel lid was geworden had men voor het verenigingsleven heel weinig. Ze kwamen maar zelden naar de vergaderingen, en namen bijna niet aan de besprekingen deel, ook als het over hun eigen belangen ging. Hoewel de COV zich ook had ingezet voor specifieke belangen van Indonesische collega’s, zoals een betere opleiding voor Inheemse leerkrachten, en zich nog steeds wilde inzetten voor een pensioenregeling voor Inheemse onderwijzers,³⁶ wist het bestuur nu vaak niet wat hun speciale wensen en belangen waren. Toch zouden de

33 J.C. Pangkerego, vanaf 1926 werkzaam bij het christelijk onderwijs, onderwijzer aan de HIS te Sragen, Gombong en Batavia-Centrum.

34 *De Christelijke Onderwijzer*, 15 (1932) 214.

35 Aangekomen in Ned.-Indië 1915, in 1919 hoofd van de HCS te Indramayu, in 1931 hoofd Tweede HIS aan de Burgermeester Coopsweg 21 te Bandung.

36 Zie *De Christelijke Onderwijzer*, 22 (1939) 439-440.

Inheemse leden tot zelfwerkzaamheid moeten komen. Als dat niet lukte in COV-verband, dan maar binnen een eigen organisatie met uitsluitend Inheemse leden. Aansluiten bij een bestaande Inlandse organisatie vond hij niet verstandig. Deze organisaties waren of neutraal of het waren organisaties van onderwijzers aan Inlandse scholen met andere belangen dan die van de Inlandse leden der COV. Ze zouden daar niet op hun plaats zijn. De enige oplossing was volgens Coumou een eigen christelijke organisatie. Omdat deze vereniging en de COV in de meeste gevallen dezelfde belangen te behartigen hadden, zou men vele zaken kunnen bundelen en misschien zelfs wel in federatief verband kunnen samenwerken. In zo'n samenwerkingsverband zouden (de Europese leden van) de COV meer voor de Inlandse leden kunnen betekenen dan thans het geval was. Coumou was van mening dat zo langzamerhand het aantal van de Inheemse collega's groot genoeg was en dat zij voldoende capaciteiten bezaten om aan een eigen organisatie leiding te geven en een verenigingsblad te redigeren. Hij stelde de Inlandse collega's voor zelf eens over deze zaak op vriendschappelijke toon hun oordeel te geven in *De Christelijke Onderwijzer*.³⁷ De indruk mocht niet gewekt worden dat het voorstel bedoeld was om de Inheemse collega's uit de COV 'weg te werken'. Zouden zij zich nog te zwak voelen om in een eigen organisatie verder te gaan dan zou het hoofdbestuur der COV het 'buitengewoon aangenaam vinden' als ze in de COV zouden blijven tot de tijd dat ze wel in staat bleken te zijn op eigen voeten te staan.³⁸

Door enkele Indonesische leden van de vereniging werd het voorstel van Coumou goed ontvangen. Zo door Soemarto Elifas, Javaans onderwijzer met de Indische hoofdakke, niet toevallig beïnvloed door de nationale beweging.³⁹ Maar anderen, zowel Europeanen als Indonesiërs, wezen het af. Zo A. Verkuyl, die het betreuren zou als 'dit terrein, waarop blank en bruin elkander tot nu toe nog ongedwongen ontmoeten, nu ook voor de samenwerking verloren [zou] gaan'.⁴⁰ Ook

37 *Ibidem*, 123.

38 *De Christelijke Onderwijzer*, 15 (1932) 122v.

39 *Ibidem*, 167. Dat hij nationaal gezind was berust op een mondelinge mededeling van J. Tanis, hoofd van de Schakelschool te Makale (Torajaland), waaraan S. Elifas korte tijd werkte. Tanis vertelde dat Elifas bijvoorbeeld weigerde op de verjaardag van Kon. Wilhelmina het Wilhelmus mee te zingen.

40 *De Christelijke Onderwijzer*, 15 (1932) 260-261.

J.C. Pangkerego reageerde negatief.⁴¹ Het plan had dan ook geen doorgang

Het meest uitvoerig is de reactie van de Minahasser X.S.M. Ondang,⁴² die het voorstel-Coumou afwees op grond van de associatie-gedachte. Hij hing de voorgedij-gedachte aan, compleet met haar vooronderstelling van een voorlopige Europese superioriteit. Hij schrijft:

Het Westen heeft een roeping te vervullen tegenover het Oosten. Voor dit werelddeel vormen Europa en Amerika de hefboom van vooruitgang en ontwikkeling. [...] Indië moet door Nederland tot zelfstandigheid komen. [...] Zooals bij elk opgroeiend individu zal eenmaal de tijd moeten aanbreken, dat de opvoeder hem loslaat en hem op eigen beenen laat staan. Zoo moet hier ook de doelstelling van het opvoedkundig werk zijn. Voor oogen worde dus gehouden, dat het volk van N.O. Indië vooralsnog tekort komt aan geestelijke en materiele ontwikkeling en dat hem dit gegeven moet worden, wil hij na verloop van tijd als volwaardig lid van de wereldgemeenschap erkend worden.⁴³

Enkele maanden later valt zijn collega Pangkerego hem bij: ‘We behoeven nog leiding’.⁴⁴ Ondang erkent volmondig, dat de inbreng van de Indonesische leden in de COV vrijwel nihil is.

Beschouwen we de tegenwoordige C.O.V., dan doet de Inlandsche groep van deze Vereeniging zich voor als een – vergeef mij het woord, Inlandsche collega’s – als een ‘aanhangel’. En een aanhangel vergroot alleen de fysieke gesteldheid van een levende zelfstandigheid, zonder eenige, innerlijke, essentiele waarde voor het geheel. Laat het zich los, dat beteekent het de dood van zich zelf. Want de hoogstnoodige levenssappen, die het van de belangrijke centrale organen krijgt, houden op het in leven te houden.

Echter: deze toestand is onvermijdelijk, en nodig om het Inheemse deel tot rijpheid te brengen. Zouden de Europese leden hun Inheemse collega’s afstoten door hen min of meer te dwingen een afzonderlijke vereniging te vormen, dan zou dit rijpingsproces geforceerd worden.

41 *Ibidem*, 214-215.

42 X.S.M. Ondang, lid van de COV, in 1931 gouvernementsonderwijzer aan de HIS te Airmadidi (Minahassa), later te Amurang.

43 X.S.M. Ondang, ‘Wat moeten wij nastreven voor de toekomst van Indië’, *De Christelijke Onderwijzer*, 15 (1932) 140.

44 *De Christelijke Onderwijzer*, 15 (1932) 215.

Hier onder de vleugels der C.O.V. zoeken ze dus warmte. Was deze er niet, dan waren ze al lang uit de Vereeniging getreden. Ze roeren zich niet, ze zijn passief, het leven groeit echter in hen, dus toch wel actief, en wel in het onmerkbaar verwerken van de Christelijke warmte, die hun uit de Christelijke vergaderingssfeer, uit het ontvangen van de 'Christelijke Onderwijzer', en uit het weten lid te zijn van een Christelijke Onderwijzersvereniging weldadig aandoet. En vroeg of laat zal deze warmte tot rijpheid brengen praktische strevingen, die verband houden met, die voortspruiten uit de innig beleefde beginselen, waarnaar men zich in het leven richt. [...]⁴⁵

Het is duidelijk dat deze visie sterk afwijkt van die van de Indonesische nationale beweging, die in het begin van de jaren dertig een hoogtepunt bereikte. Daar wenste men autonomie van Nederlands-Indië op korte termijn. Sommigen wilden zelfs Indië bevrijden van het Nederlandse koloniale bestuur. Ondang was die mening niet toegedaan. Vooralsnog kwam Nederlands-Indië tekort aan geestelijke en aan materiële ontwikkeling. Dat wil echter niet zeggen, dat hij alles wat uit het Westen kwam kritiekloos wilde overnemen:

De Oosterling voelt de behoefte in zich zijn intellect te toetsen aan internationale normen. De drang wordt in hem geboren ten opzichte van alle dingen zich goed rekenschap te geven van zijn zielkundige besnaring. Alle opplakking zal hij uit zelfbewustheid niet dulden. De Oostersche psyche als bron van allerlei Oostersche begrippen, opvattingen en Oostersche vormen hebben we niet aan te tasten. Echter zal het fel anachronistisch zijn alles in stand te houden, wat ons door onze voorvaders is nagelaten. Hier zie ik de Westersche cultuur als zuiveraar van het Oostersch geestelijk bezit, dat vele neigingen in zich bergt van overheersing, dwang en gebondenheid. De echte Westersche cultuur met haar Christelijke kern en haar mechanische geest mag Indonesië den toegang niet weigeren.⁴⁶

De COV en de nationale beweging

Een jaar na de discussie over de vraag of de Inheemse leden van de COV er niet beter aan deden een eigen vereniging op te richten, kwam het reeds eerder genoemde lid A. Saroinsong er op terug, echter vanuit een andere invalshoek. In twee artikelen die onder het hoofd 'De Inlandsche Onderwijzer en de C.O.V.' verschenen in het verenigingsorgaan,⁴⁷ vroeg hij zich af, of het lidmaatschap der C.O.V.

45 X.S.M. Ondang, 'C.O.V. – Inlandsche Onderwijzers', *De Christelijke Onderwijzer*, 15 (1932) 215.

46 X.S.M. Ondang, *De Christelijke Onderwijzer*, 15 (1932) 141.

47 A. Saroinsong, 'De Inlandsche onderwijzer en de C.O.V.', *De Christelijke Onderwijzer*, 16 (1933) 210-211 en 222-223.

hem en zijn Inheemse collega's wel de gelegenheid bood de plaats te vervullen die hun toekwam in de 'Indische maatschappij'. Immers, binnen de Inheemse samenleving ging de opkomst van het nationale besef samen met een explosief toenemende vraag naar onderwijs, leidend tot de stichting van zogenaamde wilde scholen, d.w.z. scholen die niet door het gouvernement waren erkend en dus ook niet aan gouvernementseisen behoefden te voldoen. Onder deze waren er vele die uitgingen van islamitische schoolverenigingen. Ook christen-onderwijzers, onder wie Saroinsong zelf, waren betrokken bij de inspanningen het opleidingsniveau van de brede massa te verhogen. Nu was in 1932 in de Volksraad de 'wilde-scholen-ordonnantie' aangenomen, die het bestaan van 'wilde scholen' afhankelijk maakte van toestemming vanwege het gouvernement. Deze ordonnantie had grote beroering gewekt. Temidden van de felle oppositie en de heftige debatten had de C.O.V. een afwachtend standpunt ingenomen. Gezien de dominante plaats van de Europese import-onderwijzers binnen de vereniging was dit onvermijdelijk. Maar zo werd het de Inheemse leden onmogelijk gemaakt initiatieven te ontplooiën in de nationale sfeer. En dat, terwijl met het toenemen van het nationale bewustzijn bij de massa ook het besef sterker werd, dat het christendom een *corpus alienum* was en deuldiging zou kunnen omslaan in een boycot:

Tot heden worden we geduld. Maar na een negatie, zij het dan ook slechts in schijn, van het gemeenschappelijke nationale streven volgt de nationaal-geestelijke boycot. Ik weet ook wel, dat het Christelijk onderwijs hier te lande niet populair is en in de naaste toekomst nog niet zijn zal. Maar geduld te worden is hier beter dan te worden geboycot. Waar we geduld worden, daar kunnen we in alles mengen onze Christelijke zuurdeesem en kunnen we nog zijn zoutend zout en lichtend licht. Waar boycot is, stuiten we op verschansingen van onverschilligheid.⁴⁸

Daarom was het voor de Inheemse christenen essentieel dat zij meewerkten aan de verwezenlijking van de nationale idealen. Maar binnen het kader van een door Europeanen gedomineerde organisatie was dit welhaast onmogelijk.

Zou de C.O.V. in haar doelstelling kunnen opnemen: behartiging van *Christelijk-nationaal* onderwijs? Ik bedoel Indonesisch-nationaal? Het medezoeken naar wegen tot een goed onderwijsstelsel in Indië, berustend op zuiver-nationale behoeften, ligt ook

48 *Ibidem*, 222.

op den weg van den inheemschen Christen-onderwijzer. [...] Me dunkt, dit is een taak, die alleen een inheemsche organisatie kan entameeren. Of zou de C.O.V. tot het besluit kunnen komen tot oprichting van eigen C.O.V.-scholen in die richting?⁴⁹

Dat de COV hiertoe zou overgaan was onwaarschijnlijk. De redactie had zelfs het geciteerde stuk van Saroinsong slechts met aarzeling geplaatst en dekte zich in een Voorwoord in tegen eventuele ongewenste gevolgen door uitdrukkelijk te verklaren dat collega Saroinsong niet schreef met een politiek doel, maar uit praktische overwegingen en wegens de vrees dat hij en zijn mede-christenen buiten het volksgeheel zouden komen te staan.⁵⁰ In 1933 was het politieke klimaat veel repressiever dan in de jaren twintig. Men vreesde voor moeilijkheden met het gouvernement, dat bezig was de druk op de nationale beweging op te voeren. Politieke kwesties werden dan ook uit het verenigingsorgaan *De Christelijke Onderwijzer* geweerd. ‘Daarover spraken we niet’, zei het oud-COV lid mw. J.M. Beyen⁵¹ in een interview dat ik eind jaren tachtig met haar had. Dat onderwerp was te delicaat. De Inheemse scribenten konden dan ook eigenlijk alleen maar schrijven hetgeen ‘goed zou vallen’ bij de koloniale bestuurders en moesten zich aansluiten bij het voornamelijk Europese beleid van de COV. In een terugblik uit 1967 vertelde de reeds eerder genoemde I. van Weeren:

Als christelijke onderwijzer bij het Christelijk onderwijs stond je ook in rechtspositie achter je gouvernementscollega. Die was qua status ingezetene van Ned.-Indië. Wij waren dat niet. Na verloop van enkele jaren, moest je tegen rijkelijke betaling dit bewijs van ingezetenschap aanvragen. Voor die tijd telde je niet voor vol mee, miste je allerlei politieke rechten, ja, je kon zelfs zonder vorm van proces op grond van de ex-territoriale rechten door de gouverneur-generaal als ongewenst persoon uit het land worden verwijderd. Het is nooit zover gekomen, dat men mij er mee heeft bedreigd. Wel ben ik bij twee gelegenheden, van de meerdere, waarbij ik op het matje werd geroepen, gewezen op nare konsekwenties, van der Regering onaangename woorden en schrifturen. Het was nu eenmaal zo, dat je als voorzitter, ook de redactie van het orgaan voerde en daardoor verantwoordelijk was. En een blad voor de mond nemen lag me niet. Bij een gelegenheid, toen ik door een afdelingshoofd van het Departement naar de ‘Hoge Tegenwoordigheid’ werd geleid – er was weer eens een satire van mijn hand verschenen – werd me in het oor gefluisterd, dat in oude tijd, veel minder kritiek,

49 *Ibidem*, 223.

50 *De Christelijke Onderwijzer*, 16 (1933) 210.

51 Mw. J.M. Beyen, 1929 naar Ned.-Indië als onderwijzeres; hoofd van de Koningin Emmaschool te Solo (Surakarta), later werkzaam te Gombong.

hoofden had doen rollen. De goede man was zelf diep onder de indruk van zoveel brutaliteit.⁵²

Wilden dus de Inheemse christen-onderwijzers hun plaats innemen in de nationale beweging en in de activiteiten die zij ontplooiden, dan zouden zij zich moeten losmaken van de COV en een eigen organisatie moeten oprichten. Ze zouden dan niet meer gedoemd zijn tot passiviteit, maar initiatieven kunnen ontplooiën binnen hun eigen Inheemse milieu. Zo zouden ze kunnen ontsnappen aan het stigma een aanhangsel te zijn van een orgaan van de koloniale machthebbers.

Dat den Christen-inheemsche onderwijzer vaak het verwijt treft van de zijde van zijn landgenooten, dat hij door zijn Christen-zijn als het ware is losgemaakt van de inheemsche maatschappij, komt grootendeels hierdoor, dat bijna alle Christelijke actie onder auspiciën staat van Europeesche Christenen. De leider is onlosmakelijk verbonden aan hetgeen hij leidt, en dit verklaart bovengenoemd onrechtmatig verwijt: naast den leidenden Europeaan treedt als vanzelf 't beeld op van den initiatiefloozen inheemsche, als tegenhanger. Concludeerend mag ik zeggen, dat de C.O.V. niet langer een vereeniging kan zijn voor ons, inheemsche krachten, die staan te midden der nationale beweging.⁵³

Dit betekende niet dat de Inheemse christen-onderwijzer niet loyaal was aan zijn geloof, of de band met zijn Europese collega's wilde doorsnijden, integendeel:

Samenwerking tussen de Europeesche collega's en ons is natuurlijk niet uitgesloten. Ze is zelfs een dringende eisch. [...] Aaneensluiting van alle Christelijke onderwijzers is strikt noodzakelijk. Machtsvorming heet dat. Doch het Christelijk eenheidsfront kunnen we ook vormen langs anderen weg. We kunnen het zoeken in federatie. Een federatief verband tusschen de Europeesche en Inheemsche Christelijke onderwijzers zal onze macht niet kortwieken, eerder de gelegenheid openen tot uitgebreider propageering onzer Christelijke beginselen.⁵⁴ [...] Aan U thans het woord, collega's!

De vraag, die in de laatste woorden besloten lag, werd niet beantwoord. Geen van de Indonesische leden van de COV reageerde in het verenigingsorgaan op Saroinsongs artikel. Wel kwam een reactie van

52 *Inlichtingen, orgaan van de Christelijke Onderwijzers vereeniging voorheen in Indonesië*, nr 172 (1967) 3-6. Aangehaald in: K. Bakker, 'De Christelijke Onderwijzers Vereeniging (COV) in Nederlandsch-Indië (1917-1984)', doctoraalscriptie R.U. Utrecht, z.j., p. 179.

53 *Ibidem*, 223.

54 *De Christelijke Onderwijzer*, 16 (1933) 223.

het Europese lid R. Zijlstra, lid van het hoofdbestuur.⁵⁵ In een artikel onder de titel 'Hoe 't behoort!' wijst hij zijn Inheemse collega terecht. Deze is teveel op zijn gevoel afgegaan en heeft te weinig zijn nuchter verstand laten werken. Zijn opvatting over de wilde scholenordonnantie is niet juist; dan was de opvatting van de voorzitter van de (nationale) Taman Siswa scholen veel zuiverder. Die heeft terecht er op gewezen dat de oprichting van scholen ten principale niet een zaak is van het gouvernement, ook niet van een vereniging als de COV, maar van de ouders. Voor Saroinsongs angst de voeling met de nationale beweging kwijt te raken en zo als christenen buiten de volksgemeenschap te geraken heeft hij geen begrip. Hij schrijft:

Er staan hogere belangen op 't spel dan materiele en nationale. Het gaat in wezen om de komst van Gods Koninkrijk in deze landen en daaraan zijn alle belangen ondergeschikt.⁵⁶

Deze reactie weerhield het dagelijks bestuur der COV er niet van Saroinsong te kandideren als lid van het hoofdbestuur, waarin hij van 1934 tot 1938 zitting had. Tot oprichting van een afzonderlijke vereniging van Inheemse onderwijzers aan Nederlandstalige scholen kwam het niet.

Samenwerking met inheemse onderwijzersverenigingen

Weer een andere weg werd gewezen door een scribent die zijn artikelen ondertekende met 'Inh. Onderwijzer'. In een artikel getiteld 'Organisatie van Inheemsche Onderwijzers'⁵⁷ onderschreef hij wat door Coumou was gesteld: dat 'wij Inlandsche Onderwijzers ons het beste thuis voelen onder eigen landgenooten'. Hij dacht daarbij echter niet aan de vorming van een nieuwe exclusief-Inheemse vereniging, maar aan aansluiting bij een bestaande organisatie, namelijk de Perkoempoelan Goeroe Christen (Vereniging van Christen-Onderwijzers, PGC, die ook wel voorkomt onder de naam Perserikatan Goeroe Christen). Deze bestond grotendeels uit personen werkzaam

55 R. Zijlstra, in 1916 als onderwijzer naar Nederlands-Indië; eerste onderwijzer aan de HIS te Yogyakarta, later hoofd aan dezelfde school. In 1935 werd hij benoemd als Inspecteur bij het Westers Lager Onderwijs met standplaats Semarang en was hij niet meer actief in de COV; na repatriëring was hij als predikant verbonden aan de Gereformeerde Kerk van Grouw.

56 *De Christelijke Onderwijzer*, 16 (1933) 248-249.

57 'Organisatie van Inheemsche onderwijzers', *De Christelijke Onderwijzer*, 15 (1932) 259-260.

aan Javaans- en Maleistalige scholen, de zogenaamde 2e klasse scholen. Daardoor was er weinig contact tussen haar en de COV. Wel stond ze vermeld in het jaarboek van de COV,⁵⁸ en had reeds in 1930 S. Sindhoe de aandacht op haar gevestigd.⁵⁹ Desondanks kon Coumou in een reactie schrijven: ‘Ik wist natuurlijk wel van het bestaan van de P.G.C. af, maar al de bijzonderheden, die Inh. Ond. gaf, kende ik niet’.⁶⁰

‘Inheemsche onderwijzer’ nu prees aansluiting bij de PGC aan als een alternatief voor de Inheemse leden van de COV:

Ten onrechte wordt deze vereniging beschouwd als een organisatie uitsluitend voor ‘desa-onderwijzers’ of onderwijzers aan Inlandsche scholen. Ik vermoed zelfs, dat bij de meeste Europeesche collega’s nog onbekend is, dat de namen van vele onderwijzers aan Chr. H.I.S.-en, zelfs hulpacte-bezitters, reeds voorkomen in de lijst der P.G.C.-leden. Ik geef wel toe, dat het grootste gedeelte der P.G.C.-leden onderwijzers zijn aan 2e klasse-scholen. Doch dit neemt niet weg, dat die vereeniging óók de belangen van Inheemsche leerkrachten bij het Westersch Lager Onderwijs *kan en moet* behartigen. [...] Zou het dan niet beter zijn, dat de Inheemsche leden van de C.O.V. (voorzoover zij tevens geen P.G.C.-leden zijn – want sommigen zijn zoowel leden van P.G.C. als van C.O.V.) zich maar aansluiten bij de P.G.C., inplaats van een eigen organisatie te stichten. Eendracht maakt macht!⁶¹

Dit visioen van één grote Inheemse organisatie van onderwijzers leefde sterk in PGC-kring. Men had daartoe reeds in 1930 het Javaanstalige verenigingsorgaan omgezet in een Maleis blad, en zocht toenadering tot de andere Inheemse onderwijzersverenigingen, in West-Java, de Bataklanden, de Minahassa, Ambon en andere gebieden van de archipel, om zodoende te komen tot één bond of federatie met enkele

58 *Jaarboek der C.O.V. 1932*, 30.

59 S. Sindhoe is mogelijk Raden Soekiran Sindhoepramana uit Yogyakarta. Zijn naam komt in de ledenlijst van de COV niet voor. In het *Jaarboek 1939* van de COV staat hij vermeld dat voorzitter was van het Ondersteuningsfonds van de Perkoempoelan (later: Perserikatan) Goeroe Christen, die volgens gegevens in hetzelfde Jaarboek in 1939 zestien afdelingen telde met ongeveer 350 leden; voorzitter was Soemarto Elifaz, die ook aangesloten was bij de COV. In 1951 was Sindhoepramana commissaris van de Taman Pustaka (christelijke uitgeverij in Midden-Java); zie C.G.F. de Jong, *De Gereformeerde Zending in Midden-Java 1931-1975: Een bronnenpublicatie*, (Zoetermeer, 1997) 414. Volgens art. 50 van het huishoudelijk reglement van de COV konden niet-leden een artikel plaatsen in *De Christelijke Onderwijzer*. Wel was erbij bepaald, dat de scribent verantwoordelijk was voor de inhoud.

60 In *De Christelijke Onderwijzer*, 15 (1932) 261.

61 *Ibidem*, 260.

duizenden leden en met één orgaan.⁶² Desondanks vond ook dit alternatief geen genade in de ogen van de leidende figuren in de COV. D.J. Coumou schreef:

Toch meen ik, en ik sta in die meening niet alleen, dat deze vereeniging aan de Inheemsche onderwijzers bij het W.L.O. niet kan geven, wat zijn noodig hebben. De belangen van de onderwijzers, werkzaam bij het Inlandsch en van die, werkzaam bij het Westersch onderwijs, lopen te veel uiteen, dan dat een organisatie voor beide kan strijden. En wat het orgaan betreft, de ontwikkeling en opleiding van beide groepen loopt zoover uiteen, dat of de eene of de andere groep zich niet tevreden kan stellen met het bestaande blad, hoeveel zorg er ook aan besteed wordt.⁶³

Zo bleef alles min of meer bij het oude. Meer dan de helft van de Indonesische onderwijzers bij het Westers Lager Onderwijs bleef georganiseerd in de COV; een aantal anderen was (tevens) aangesloten bij de PGC. Na 1949 verdween echter het probleem, doordat de zelfstandige Republiek Indonesië het Nederlands als voertaal in het onderwijs afschafte en alle onderwijs in een Indonesische taal plaatsvond.

Besluit

Binnen de COV gingen Europeanen en Indonesiërs, van ongeveer gelijk opleidingsniveau, allen Nederlands-sprekend, geestverwant want allen belijdend christen, samen in één organisatie. De statistieken geven een stijgende lijn aan in het aantal Indonesische leden, zowel absoluut als relatief. In de loop van deze vijfentwintig jaar (1917-1942) begonnen zij ook meer deel te nemen aan de discussies in het verenigingsorgaan, zij het dat hun bijdrage kwantitatief ver bleef onder wat hun toekwam. Ook hun invloed op de besluitvorming nam niet naar verhouding toe. Slechts enkele Indonesiërs hadden zitting in het hoofdbestuur; van de redactie van het verenigingsorgaan maakte voor 1942 nooit een Indonesiër deel uit. De denkbeelden van de Nederlanders over Nederlands-Indië en zijn toekomst werden overgenomen, of op zijn minst niet tegengesproken, door de Inheemse leden. Negatieve gevoelens bij de Indonesiërs werden niet of zelden in het openbaar tot uiting gebracht. Ze uitten zich eerder in een zich

62 S. Sindhoe, 'Perserikatan Goeroe Christen (P.G.C.)', *De Christelijke Onderwijzer*, 13 (1930) 415.

63 *De Christelijke Onderwijzer*, 15 (1932) 261.

afzijdig houden en zwijgen bij gemeenschappelijke activiteiten als ledenvergaderingen. Wij krijgen de indruk dat de persoonlijke verhoudingen tussen Europese en Inheemse leden redelijk goed bleven. Men was aan elkaar verbonden door de band van het geloof. Bovendien was er bij de Europese leden van de COV de oprechte wil de vooruitgang en uiteindelijke zelfstandigwording van de Inheemse bevolking te bevorderen. Uit reacties op voorstellen tot afscheiding, of liever gezegd uit het ontbreken van reacties op die voorstellen, blijkt dat de Inheemse leden in grote meerderheid geen aanleiding zagen zich apart te organiseren.

Desondanks zijn er allerlei tekenen die erop wijzen dat de Indonesische leden van de COV zich in het verband van de vereniging niet helemaal op hun gemak gevoelden. Dat leidde tot passiviteit, terughoudendheid jegens de Europese collega's. In het voorgaande is een aantal factoren aangewezen dat hierbij van belang was. Bij verschillende gelegenheden werden pogingen gedaan deze factoren weg te nemen. Ten diepste echter werd het probleem veroorzaakt door de koloniale situatie zelf en de ideologie waarmee zij werd gerechtvaardigd. Het onbehaaglijk gevoel werd veroorzaakt door de feitelijke en gevoelsmatige superioriteit van de Europeaan. De wil deze situatie en dit superioriteitsgevoel ter discussie te stellen was bij de Europese leden in de beschreven periode niet aanwezig. Zij verscholen zich achter hun roeping de Inheemse te leiden naar een hoger niveau, konden zich niet losmaken van hun zelfgekozen rol als opvoeder van de Inheemse bevolking, ontleenden hun identiteit aan de morele plicht die roeping in praktijk te brengen. Dat moest wel een scheve verhouding creëren met hun Inheemse collega's, die enerzijds samen met hen opvoeders waren, maar tegelijk behoorden tot de op te voeden bevolkingsgroep. Pas later besepte men wat er was gebeurd. In 1970 drukte R. Zijlstra dat bewustwordingsproces uit met de woorden: 'Hoe is ons westerse superieure gevoel beschaamd geworden'.⁶⁴ Zo gezien heeft de geschiedenis van de COV, in het bijzonder die van de relatie tussen haar Nederlandse en Indonesische leden, een tragisch karakter.

During the last decades of the colonial era the number of Dutch-language schools in the Dutch East Indies rose fast. Initially, the

64 *Inlichtingen*, nr. 186 (maart 1970) 3.

teachers at those schools were recruited in the Netherlands. But to an increasing extent newly founded teacher training schools on the island of Java turned out Indonesian teachers qualified to teach at Dutch schools. In 1940, Indonesians (including those of Chinese descent) made up 45% of the personnel of Dutch-language elementary schools in the colony.

The Protestant teachers were mostly affiliated with the Christelijke Onderwijzers Vereeniging (COV), which had been founded in 1917. In 1939, this Protestant teachers' union had 863 members, of whom 594 were Dutch and 269 non-Dutch. This contribution describes the relationship between the Dutch and the Indonesian members of the COV during the years 1917-1939. It turns out that the Indonesians were considerably underrepresented in the general board; the board of editors of the COV journal never had an Indonesian member. According to the Dutch, their Indonesian colleagues lacked assertiveness and were hardly interested in union matters. On the other hand, the Dutch considered themselves superior to the Indonesians in character and general knowledge. This superiority was recognized by the majority of the Indonesians, but pronouncing it was not conducive to a healthy relationship between the two groups within the union membership. Political issues, most of all the issue of independence for the colony, were generally avoided within the COV, even though for the Indonesians this issue was of crucial importance. As a result, during the 1930s, while the number of Indonesian COV members was still increasing, the percentage of Protestant Indonesians who joined the COV was actually decreasing.

The conclusion can be drawn that even within the COV, where all members had the same religion, had enjoyed an equal education, and were able to communicate in Dutch, there was no real communication and cooperation between the two ethnic groups. There turned out to be an unbridgeable gap between them. This gap was caused by the colonial situation itself. On the other hand, if even in the circumstances prevailing within the COV, the Europeans were not ready to relinquish their role as moral leaders and genuinely recognize their Indonesian colleagues as equals, there was no hope for the world outside, where Indonesian nationalists were becoming increasingly estranged from the Dutch colonial establishment.

Boekbesprekingen

Bernd Brandl, *Die Neukirchener Mission, Ihre Geschichte als erste deutsche Glaubens Mission*. Schriftreihe des Vereins für Rheinische Kirchengeschichte 128. Rheinland-Verlag GmbH, 1998, xi, 517 pp, ISBN 3-7887-1701-7 (3-7927-1723-9)

Dit boek is een bewerking van de dissertatie over hetzelfde onderwerp waarmee Brandl in 1997 promoveerde tot Doctor in de Godgeleerdheid aan de Evangelisch Theologische Faculteit te Leuven (België).

In twaalf hoofdstukken komen de volgende onderwerpen aan de orde: 1. Die Forschungslage; 2. Die Anfänge der Neukirchener Mission (NM); 3. Krise des Werkes und dessen Konsolidierung durch Julius Stürsberg; 4. Die Verbindung der NM mit der Missionsgemeinde in Ermelo und die ersten Ausreisen nach Afrika und Indonesia; 5. Die Anfänge der Tana Mission bis zum Tode von Ferdinand Wurtz; 6. Die Salatiga Mission bis zum Ersten Weltkrieg; 7. Die Tana Mission bis zum Ersten Weltkrieg; 8. Die Neukirchener Burundi Mission; 9. Die Waisen - und Missionsanstalt in Deutschland: Ihre Entwicklung von 1890 bis zum Zweiten Weltkrieg; die Salatiga Mission von 1914 bis zu ihrer Auflösung durch die Wirren des Zweiten Weltkrieges; 11. Die Tana und die Buha Mission zwischen den Weltkriegen; 12. Zusammenfassung und Ertrag. Gevolgd door een uitgebreide bibliografie, bijlagen, een index en een samenvatting in het Engels.

Mijn perspectief als secretaris van de Stichting Salatiga Zending maakt een beperking van mijn commentaar tot de Salatiga Zending op Java noodzakelijk.

In het eerste hoofdstuk tracht de auteur het begrip “geloofszending” en de wijze waarop dat door de in 1882 opgerichte NM in haar statuten werd vastgelegd te definiëren. Het behoeft geen betoog dat het niet eenvoudig is gebleken dit begrip enerzijds glashelder te formuleren en anderzijds in de praktijk van het werk te realiseren. In een brief aan de oprichtster van de Salatiga Zending, mevrouw E.J. van Vollenhoven-de Wildt (1824-1906, eerder weduwe E.J. de Jolle-de Wildt), gaf Julius Stürsberg (1857-1909; 1883-1909 eerste Missions-Direktor na Ludwig Doll (1846-1882), de oprichter van de NM) uiting aan zijn verwondering, dat de eerste zendelingen die vanuit Neukirchen

werkzaam waren in het gebied van de Salatiga Zending op noordelijk Midden-Java, bij monde van zendeling August Jung te kennen hadden gegeven, dat zij liever een vast salaris wilden genieten van een op te richten comité in Nederland, dan te leven van vrijwillige gaven! Zover is het niet gekomen, maar uit de nog aanwezige correspondentie van de zendingen met de ondersteunende comité's wordt duidelijk dat er vaak financiële problemen waren.

Schrijver stelt dat de NM haar geloofsstandpunt niet consequent heeft volgehouden. Ook prevaleerde z.i. het zogenaamde eigenbelang van haar zendingen op Java (door het oprichten van een sanatorium te Salatiga voor het herstel van zendingen, eerder dan het opzetten van een degelijke helpers-opleiding). M.i. is echter een andere vraagstelling eveneens gewettigd: of namelijk het geloofsprincipe zoals de NM dat hanteerde, niet een te eenzijdige invulling kreeg en de inbreng van de niet-uitgezonden in de plaatselijke gemeenten in Nederland en Duitsland te zeer buiten spel zette?

Schrijver heeft zich zeer veel moeite getroost om via onderzoek in archieven en overgebleven correspondentie en interviews enz. de gang van zaken te achterhalen. Betreffende het ontstaan van de Salatiga Zending, met name het tijdstip van het begin, wreekt zich echter het feit, dat hij zich te weinig verdiept heeft in de archieven in Nederland, bijv. in het archief van de Weesinrichting te Neerbosch (1863), waarvan de oprichter, Johannes van 't Lindenhout, tevens één van de oprichters was van de "Vereeniging tot Ondersteuning van de Zendingen der Salatiga Zending op Java" (17 dec. 1889); en in de archieven van de Hervormde en Gereformeerde Zending, nu in het Rijksarchief in Utrecht. Indien hij daarnaast ook tijdschriften als *Het Oosten*, *weekblad voor christelijke philanthropie*, *De Vredeboede*, het *Ermeloosch Zendingsblad*, en *Licht en Schaduw in het Oosten* had geraadpleegd, dan zouden enkele storende fouten over het ontstaan van de Salatiga Zending niet gemaakt zijn. Schrijver beweert namelijk: "Hier irrt Van Geel und die von ihm abhängige Literatur", noot 65, pag. 137. De volgorde van de gebeurtenissen die vanaf 1849 hebben plaatsgevonden, kan men m.i. niet na 150 jaar aan de hand van niet-vermelde gebeurtenissen in één bron: E.J. van Vollenhove: "Einiges aus dem Leben von Frau von Vollenhoven", II, *Mission und Heidenbote*, 28 Juli 1906, spec. 136-137, wijzigen, zoals de auteur

doet, zonder degelijke argumentatie, als er ten minste drie andere bronnen, door haarzelf gepubliceerd en ondertekend, op een andere volgorde wijzen. Het argument van de auteur is: “Ich halte mich in meiner Darstellung an die ausführliche Autobiographie Frau Van Vollenhovens, *wodurch der genaue Ablauf ihres Lebens in Java eindeutig hervor geht*”.

Inderdaad heeft Stürsberg indertijd getracht in Nederland een comité ter ondersteuning van de Neukirchener zendelingen op te richten, dat volgens de principes van de NM werkte. Hij deed dit uit onvrede met de beginselen van het Ermelosche Zendingscomité, dat de eerste zending der Salatiga Zending, Reyer de Boer, uitgezonden had. Dat is hem echter niet gelukt, omdat mevrouw van Vollenhoven en haar medestanders de Salatiga Zending, nadat de Ermeloosche Zending volgend op de dood van ds H.W. Witteveen (Ermelo) in verval was geraakt, als een Nederlandse zending wensten te behouden en een eigen comité oprichtten: de reeds genoemde “Vereeniging tot Ondersteuning van de Zendelingen der Salatiga Zending op Java”. Toen dit Utrechtse comité eenmaal opgericht was, heeft Stürsberg zich ingespannen om samen met mevrouw van Vollenhoven en anderen te komen tot een juiste formulering van de principes die dit comité zou gaan handhaven. Zijn bemoeienis met het Utrechtse comité moet gezien worden tegen de achtergrond van het feit dat het ging om de ondersteuning van de zendelingen die in Neukirchen waren opgeleid naar de daar geldende principes. Het ware wenselijk dat zij die ook konden naleven op het zendingsveld.

Stürsberg en mevrouw van Vollenhoven begrepen elkaar goed, omdat zij in hun geestelijke bagage veel gemeen hadden: Stürsberg was mede gevormd door zijn contacten met bepaalde professoren gedurende zijn theologische opleiding, terwijl mevrouw van Vollenhoven als meisje vanuit Amsterdam naar een kostschool van de Broedergemeente in Niewied am Rhein gestuurd was. Samen met Stürsberg leerde zij op een conferentie Hudson Taylor en de principes van de China Inland Mission kennen. M.i. heeft de auteur deze relatie niet goed begrepen, want anders zou hij nooit hebben kunnen opmerken: “Gemäß der Prinzipien andere Glaubensmissionen, verstand sich die Neukirchener Mission als eine interdenominationelle [Allianzmission] und

internationale Mission, die z.B. einen holländischen Zweig in Utrecht ins Leben rief”, (pag. 449).

Uiteraard moest er veel overleg plaatsvinden tussen de ondersteunende comité's in Utrecht en Neukirchen, die de zelfstandig opererende “Bond van Zendingen der Salatiga Zending op Java” ondersteunde, maar van een Nederlandse afdeling *de jure* was beslist géén sprake.

Dit boek heeft nog meer tekortkomingen. Zo ontbreken nogal wat persoonsgegevens, die in het archief van de “Vereeniging tot Ondersteuning van de Zendingen der Salatiga Zending op Java”, nu “Stichting Salatiga Zending”, gevonden hadden kunnen worden. Ook wordt in de literaturopgave geen melding gemaakt van de zeer interessante brochure van C.R. Kuehnen, van 1905 tot 1935 secretaris te Nederland, over de kwestie van het al of niet accepteren van subsidie voor de zendingsscholen in Ned.-Indië, getiteld *De Zendingsschool en de Nieuwe Subsidiebepaling*, Utrecht, 1914. Dit werkje is een voorbeeld van hoe men in de praktijk omging met het geloofsprincipe.

Ondanks deze kritische kanttekeningen is het boek zeer lezenswaardig, omdat het onderwerp zo breed mogelijk, vanuit historische achtergronden, zowel naar theoretische fundering als in zijn praktische uitwerking op de beide zendingsvelden: Oost-Afrika en Indonesië, behandeld wordt: Oost-Afrika met volwassendoop en meer onder directe besturing vanuit Neukirchen; Java met kinderdoop en bestuurd door de “Bond van de Zendingen der Salatiga Zending” op Java zelf, ondersteund door de hulpcomité's in Neukirchen en Utrecht. Dat Neukirchen grotere interesse had voor Oost-Afrika dan voor Java ligt wel voor de hand: hier kon Neukirchen zelf het beleid bepalen.

F.H. Ketting
Secretaris Stichting Salatiga Zending

H. Reenders, *De Gereformeerde zending in Midden-Java, 1859 - 1931. Een bronnenpublicatie*. Boekencentrum, Zoetermeer, 2001. xx + 975 blz. ISBN 90 239 0862 7. EUR 45,20.

Zendingshistorici moeten aan de slag. Met de presentatie van deze publicatie is de serie bronnenuitgaven betreffende de zending van de Gereformeerde Kerken in Indonesië compleet en kan dit stuk

geschiedschrijving beginnen. De onderzoeker vindt, als hij bij ‘de Reenders’ wil beginnen, een inleiding van 75 blz., 750 pagina’s aan documenten en 15 bijlagen (ruim 70 blz.). Dit corpus wordt omgeven door een glossarium, een lijst met afkortingen, drie registers en een fraai fotokatern dat direct opvalt. Daarmee overtreft hij nog qua omvang de gelijknamige in 1997 verschenen bronnenpublicatie van Chris de Jong; die bewerkte het materiaal voor de periode 1931 - 1975. Na een eerste blik op het fotokatern trekken de door de auteur vervaardigde registers al snel de aandacht. Het wordt al spoedig duidelijk: veel gegevens - het zakenregister is daar een mooi voorbeeld van - wachten op ‘Einordnung’ in de vorm van artikelen, essays en monografieën. Ik vermoed, dat een onderzoeker bij het aanvatten van een bepaald onderwerp ver kan komen met hetgeen door Reenders via de documenten werd opgezameld; hij reikt nog verder wanneer ook de literatuurlijst (bijlage O) daarin wordt betrokken. Een fraai voorbeeld daarvan leveren de gegevens van de overbekende Kyai Sadrach Soerapranata. Deze ‘Apostel der Javanen’ wordt in de inleiding een tiental malen genoemd; in de documenten omstreeks 70 en in de bijlagen 5 maal. Bovendien geeft bijlage N (lijst van Javaanse en Chinese christenen en medewerkers van de zending – ontleend aan de geselecteerde documenten –) op blz. 896 een korte biografie. Ook de literatuurlijst helpt verder: op het eerste gezicht handelen zes publicaties over Sadrach, maar er valt natuurlijk veel meer te ontdekken, b.v. in het – overigens nu verouderde – *Islam en christendom* van J.C. van Andel. Dezelfde ruime aandacht krijgen zendelingen als D. Bakker sr., K. van Dijk, J.G. Scheurer, Aart Vermeer D.zn., J. Wilhelm, J.P. Zwaan en ds. F. Lion Cachet, die in 1891 tegen de ‘dwaalleraar’ Sadrach optrad door voor diens leringen te waarschuwen. Een echt zendelingenboek dus? Dat zeker niet, want naast veel in zendingsgeschiedenis gebedde ‘personal history’ komen ook allerlei sociaal-economische en antropologische achtergronden aan de orde, zoals de onderlinge verhoudingen in en tussen de lagen van de Javaanse samenleving (b.v. die tussen de desabevolking en de -lokale- adel). Ter illustratie dook ik in de begrippen theosofie (17 vermeldingen) en het, naar zal blijken, min of meer verwante priayi: ambtenaar, iemand van de hogere klasse- volgens het glossarium. Dit begrip krijgt in de registers ruim 30 vermeldingen. Heel duidelijk laat

Reenders in de keuze van zijn documenten de ambivalente houding van de zendingsarbeiders jegens de theosofie uitkomen. Enerzijds bleek de theosofie een belangrijke tegenstander van de zending te zijn, dus verwerpelijk, anderzijds wekten haar successen onder Javaanse intellectuelen, zowel van Hindu-Buddhistische als Islamitische huize grote naijver op. De zending Klaas van Dijk (blz. 860, bijlage H: 'Lijst van Europese zendingsarbeiders in dienst van de NGZV en/of van de GKN in Midden-Java, 1862 - 1931') verwoordde dat aldus: 'Waarlijk, de ijver waarmee voor zulk een stelsel propaganda gemaakt wordt is voor ons beschamend, en het besef waarmee die propaganda bedreven wordt zou een Evangelieprediker jaloersch maken' (419) en de zending Barend Jonathan Esser, en niet alleen hij, sloot zich bij die woorden aan. We lezen dit, en meer, op de bladzijden 417 – 421, waar door Van Dijk een verhelderende beschrijving wordt gegeven van de invloed van de theosofie op Java; een beschrijving, die tot nader onderzoek noodt evenals de verwijzingen in andere documenten: ook daar steeds weer de grote invloed van de theosofie onder de Javaanse elite en de belemmeringen die dat opwierp voor de zending. De zending Lambert Netelenbos (867) daarover: 'Voor de theosofie biedt den Javanen een uitnemend wapen tegen het Christendom'. (665) De theosofie was vooral populair onder de priayi: de Javaanse adel, waaruit het Nederlandse gouvernement al vroeg een bestuurslaag had gecreëerd. Allengs brak onder de zendingswerkers het besef door, dat zij zelf het zendingswerk onder de Javaanse elite ter hand moesten nemen en het zeker niet konden overlaten aan de inheemse zendingsarbeiders. De priayi voelden zich immers ver verheven boven de Javaanse medewerkers van de zending (438) en beseften daarnaast maar al te wel, dat overgang tot het christendom betekende: verlies aan status, inkomen en respect. Aan het begin van de negentiende eeuw werd op dit vlak de situatie voor de zending wat gunstiger. Onder invloed van 'de ontwaking van Azië', waarbij waarschijnlijk ook ethische motieven van de zijde van de kolonisatoren een rol speelden, ontstond een drang naar economische en politieke vrijheid en zelfstandigheid. 'Het conservatisme van de priyayi's maakt plaats voor meer openheid jegens de westerse cultuur' (445). De oprichting van de religieus neutrale vereniging Boedi Oetama (1908) die het Javaanse volk wilde verheffen door op westerse leest geschoeid onderwijs en de

wens tot stichting van christelijke Nederlandstalige scholen, waar zending een ondergeschikte rol zou moeten spelen bevreemden dan ook niet. (548) Over de priayi zou op basis van de door Reenders verzamelde gegevens nog wel meer gezegd kunnen worden, maar dan doet men er goed aan ook het - niet in de literatuurlijst opgenomen - werk van de Amerikaanse historicus Robert van Niel te raadplegen. Diens *The emergence of the modern Indonesian elite* (1984) en *Java under the cultivation system* (1994) bieden veel gegevens over de Javaanse elite en zijn noodzakelijk om tot een enigszins afgerond beeld te komen.

In het bovenstaande werden twee (kleine) onderwerpen die in dit rijke werk aan de orde komen wat nader belicht. Het moge duidelijk zijn, dat hier voor de (zendings)historicus veel te zoeken, veel te vinden, maar ook veel te genieten valt. De systematische en informatieve inleiding draagt daar het hare aan bij. Een vertrouwenwekkende uitgave, dus een waardevol boek.

Derk Jansen

Scott Hoeszee & Christopher H. Meehan, *Flourishing in the Land, A Hundred-Year History of Christian Reformed Missions in North America* (Grand Rapids: Christian Reformed Home Missions/Grand Rapids: Eerdmans, 1996), xiv, 214 pp., ISBN 0 8028 3795 6, \$ 29,95.

If there is one theme that can attract the attention of all subscribers of this journal it must be the mission of an overseas church. This exactly is the subject of *Flourishing in the Land*, a well written and richly illustrated history of the hundred years old Home Missions of the Christian Reformed Church. The first chapter of this book shows how arbitrarily the distinction between home and foreign missions is, as it describes the work of the CRC among Navajos in New Mexico and Arizona. A bit controversial nowadays might be the inclusion of work among the Jews as Christian mission, but from an historians point of view this is certainly justifiable. From chapter 3 on the subjects can without controversy be considered as home mission. The largest number of people are reached by both radio and television broadcasts, including the well-known Back to God Hour. More specific missions

of the CRC aim at reaching students, the great cities, the army, institutions and America's many ethnic minorities. A concluding chapter gives an overview of many evangelistic experiments within and outside traditional CRC congregations. Among the best known of these are Bill Hybels' Willow Creek Community and Robert Schuller's Crystal Cathedral. Although these ministers have their roots in the Reformed tradition, their congregations do not belong to the CRC. The focus of the book is more on reaching a large audience and showing possible venues for evangelism than on writing an academic history.

Guus Boone

Elton J. Bruins & Robert P. Swierenga, *Family Quarrels in the Dutch Reformed Churches of the 19th Century. The Pillar Church Sesquicentennial Lectures* [=Historical Series of the Reformed Church in America 32] (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1999), xviii, 158 pp., ISBN 0 8028 4709 9, \$ 12,95.

Two of the most eminent historians of the Dutch Reformed Church in America have written a short, insightful book on the schism between the Dutch Reformed Church and the Christian Reformed Church. The occasion for these lectures in February 1997 was the celebration of the settlement of Holland, Michigan, 150 years earlier.

The main theme of the book are the origins of the Christian Reformed Church and the reasons for its growth in the last quarter of the nineteenth century. Each of the four chapters treats a key event in this development, i.e. the Dutch Secession of 1834, the joining of the Dutch Reformed Church by immigrant Seceders in 1850, the founding of the Christian Reformed Church in 1857 and the Masonic Controversy in 1882 that led many Dutch Reformed immigrants to join the Christian Reformed Church. The book ends with a useful bibliographic essay that shows the way for further study of these events.

If the book makes one thing clear it is the importance of differences in social integration and historical development between the Dutch Reformed Church in the Netherlands and its American counterpart. The 1834 Secession was both a conservative – wanting to return to Dortian orthodoxy – and a modern movement – arguing for a strict separation

of church and state. The latter point of view was partially motivated by state support, financial as well as legal, for the liberal Reformed Church. More traditionalist Seceders however maintained the state's obligation to uphold Reformed doctrine. The Reformed Church in America adhered stricter to the traditional Dutch confessions. This might well have been motivated by the wish to retain its theological identity in mainly Anglo-Saxon surroundings. As their main reason for secession in the Netherlands was not valid in the USA the first group of immigrants, led by Van Raalte, in 1850 joined the Dutch Reformed Church.

More conservative Seceders however could not appreciate the concessions to modernity the RCA had made and in 1857 founded a new denomination, the future Christian Reformed Church. Strangely this new church attracted not only former Dutch Seceders but also conservative members of the Dutch Reformed Church in the Netherlands. They did not transfer their traditional allegiance from this church to its American sister. Initially, the church grew slowly and attracted a disproportionate number of querulants. Even the Dutch Secessionist Church took Van Raalte's side in this conflict. However, most new immigrants, whether Seceder or not, felt more at home in the CRC, because this church focussed more on the Netherlands than did the RCA with its long American past. Therefore the Dutch Secessionist Church – since 1869: Christian Reformed Church – took a more neutral position and in the end advised its emigrating members to join the CRC instead of the RCA.

An important watershed was 1882. In that year a long period of dissent about the toleration of freemasons and members of secret societies split the RCA. European freemasons had a bad reputation with orthodox Christians as they were mainly liberal and anti-clerical. Their American counterparts were far less outspoken and their societies served more social than ideological goals. The old churches in the East, therefore, had no problem with accepting freemasons as members or even ministers. They blocked a synodal resolution to ban freemasons. For many 19th century immigrants in the Midwestern states this decision was a reason to join as yet the CRC.

Clearly, this picture of the American developments must have consequences for an analysis of the backgrounds of the Dutch 1834

Secession. The large number of Dutch Reformed emigrants that joined the Secessionist CRC shows the importance non-ideological factors in deciding for or against leaving the Dutch Reformed Church. The history of overseas churches should be fully integrated into Dutch church history. Its task is not only to study the export of Dutch ideas and institutions, but also developments overseas ought to be taken into account when describing developments in the Netherlands.

The book is clearly and well written, and serves as a very good introduction to the subject. Its main weakness is the number of small mistakes in the description of the Dutch backgrounds. One example is page 11 where as the most important objection against a new formulary ministers had to subscribe to, is mentioned the phrase “accepted forms”. According to Swierenga this would make it possible to exclude the Canons of Dort. The real objection however was the phrase “the doctrine in accordance with the Word of God contained in the accepted forms”. It was not clear whether “in accordance with” meant “because” (quia) or “as far as”. However, inaccuracies like this only make cooperation between American and Dutch (church) historians more desirable.

Guus Boone

Firth Haring Fabend, *Zion on the Hudson. Dutch New York and New Jersey in the Age of Revivals*. (New Brunswick, NJ/London: Rutgers University Press, 2000), xviii, 285 pp., ISBN 0 8135 2771 6, \$ 50.00.

Most authors writing on the Dutch in 19th century America focus on the separatist immigrants of the 1840s. The history of the older and larger Dutch community in the East colonies in these years is largely neglected as most attention is drawn to the early years of settlement in the Golden Age. Fabend’s study partly fills this gap, painting a picture of public and private life of the members of the Reformed Dutch Church in the first three quarters of the 19th century.

The main theme of the book is the persistence of the Dutch identity in these years, even though the formal link with the Dutch Republic had already been severed in 1664. Fabend attributes the continuing importance of Dutchness in the 19th century mainly to the role of the

Reformed Dutch Church, although in 1867 it changed its name to Reformed Church in America. To illustrate this thesis she first points out some different meanings of “Dutchness”, social, ethnic, and religious. Most important is the religious denominator with as its focus the Canons of Dort. The adherence to this confession made the confrontation with the rising Arminian revival movement a complicated one. Evangelical revivalism was the mark of American religious culture and precisely its emphasis on human activity in the act of conversion set the Dutch Reformed apart from their fellow citizens.

Fabend however writes not only about religion. Her focus is on everyday life more than traditional themes as organisation and politics. Sermons are more important sources than theological dissertations. With the use of autobiographies, edifying treatises and the churches’ main magazine, the *Christian Intelligencer*, she portrays the life of the common people, more precisely the literate middle classes. Chapters are devoted to such diverse themes as the opinions ministers and laymen had of each other, the rhythm of the years, raising children within the family, the perceived task of Christians in society, and the culture around dying and funerals.

In her last chapter Fabend concludes that although the Reformed Church played an important role in maintaining a sense of Dutchness among its members, it was eventually not able to prevent them from becoming part of evangelical mainstream America. Their own definition of Dutchness changed and contained in the end more American than Dutch traits, an ambivalence the Dutch Reformed themselves were well aware of, considering the change of name of their church from Dutch Reformed Church into Reformed Church in America.

What strikes me in this book is the identification of Dutchness with Calvinism. Although I do agree with the importance of Calvinist thought as part of the Dutch heritage, I think other aspects are equally important and the Calvinist character of the RCA is exaggerated. The RCA clearly was not hypercalvinistic as the establishment of the True Dutch Reformed Church in 1822 shows. This church in 1890 merged with the Christian Reformed Church that was founded in 1857. The latter church challenged the Dutch character of the RCA as it attracted most new immigrants from the Netherlands. Fabend devotes too little

attention to these developments on the margins of the RCA. The most important development in the RCA in these years is not its continuing Dutchness but its gradual adaptation to Anglo-Saxon evangelicalism. Nevertheless, *Zion on the Hudson* is one of the most interesting books on the American Reformed Church I have read. Its richness of detail brings the reader close to the heart of its subject, the church members, and its main thesis is certainly thought provoking.

Guus Boone

Pieter N. Holtrop and Hugh McLeod (eds.), *Missions and missionaries*. Studies in Church History. Subsidia 13. Published for the Ecclesiastical History Society by the Boydell Press: [Woodbridge-Rochester] 2000. x, 229 pp. ISBN 0-9529733-6-7. £ 40,00/\$75,00 (± € 80,00).

This volume presents a selection from the twenty-five papers presented at the sixth British-Dutch Colloquium on Ecclesiastical History, which took place at Newnham College, Cambridge, from 2 to 5 April 1998. Out of fourteen contributions included in this volume, five are on Protestant and Catholic missions in Indonesia. There is no one on the Dutch missionary work in the Caribbeans or in other parts of the world, where during the last century thousands of Catholic missionaries originating from the Netherlands have been working.

The first of papers on Indonesia, 'Political rivalry and early Dutch Reformed missions in seventeenth-century North-Sulawesi (Celebes)' by Hendrik E. Niemeijer, is mainly based on materials from the VOC archives. It offers a lively description of the processes leading to the christianization (or, in other cases, islamization) of parts of the area. The VOC's opportunism in religious matters is clearly shown, as are the political considerations determining the choices made by the *raja*. Two facts should be added here. Firstly, during the 18th and 19th century similar considerations caused the partly christianized areas in most of Northern Sulawesi to (re)convert to Islam. Secondly, during the last two centuries the peoples of Northern Sulawesi have come to consider Islam or Christianity to be part of their identity. The easy conversion of populations from one religion to the other not infrequent in the 17th and 18th centuries would be impossible nowadays.

Joris van Eijnatten writes on ‘Civilizing the Kingdom: missionary objectives and the Dutch public sphere around 1800’, a theme he already explored in his contribution to the commemorative volume *Twee eeuwen Nederlandse zending 1797-1997*, of which this paper is a shortened and more mature version. Van Eijnatten contends that the expansion of missionary activities towards the end of the 18th century was not due to a supposed ‘spiritual awakening’, but rather to a change in the perception of the relation between religion and the public sphere. After the ‘magisterial Kingdom’ and the ‘Kingdom of liberty’ emerged the ‘Kingdom of improvement’, which at the same time aimed at conversion and moral uplifting of mankind, at home and abroad. Thus ‘missionary enterprise did not suddenly come into its own in an unprecedented and enduring release of Christian fervour, but bloomed because it achieved public legitimacy by being incorporated into a Kingdom of improvement’ (79). One may ask, however, if this explanation of the 19th century missionary enterprise is really adequate. It cannot be denied that it is a great help in understanding 19th century missions, for example the high esteem in which civilisation and its most important tool, education, were held by otherwise very ‘pietist’ missionaries like C. Albers. But it fails to explain how, during the whole 19th century and after, people like Albers, themselves originating from the lower classes to be educated and uplifted, devoted their lives to the preaching of the Gospel among a population which stubbornly refused to be uplifted, at least by Christian missionaries. Using the Aristotelian distinction between *hulè* and *morphè*, matter and formative principle, it could be stated that Van Eijnatten indicates the second, but does not provide us with an adequate description of the first.

Guus Boone, too, takes up a theme he has been writing about in *Twee eeuwen*. He describes the activities of three ‘modernist’ (liberal) missionaries in the Dutch East Indies during the second half of the nineteenth century. Of those, one rejected the Christian faith, and resigned, one was suspended, and the third became a victim of his uplifting activities when the colonial government reprimanded him for disclosing a case of corruption and abuse of power by a native chief. The debates sparked by the presence of modernist missionaries on the mission field broke the unity of Dutch missions, but their penetrating

criticism of indigenous Christianity as it was had one positive effect: it caused the Board to encourage the study of Indonesian religions and cultures. 'No longer were the missionaries content with hearing the echo of Christian formulae from their converts, they wanted to know what they really meant when they used the words.' (126).

Pieter N. Holtrop writes on A.W.F. Idenburg, governor of the Dutch East Indies from 1909 until 1916. Idenburg was fiercely attacked by the European press in the Indies (more than by the non-Christian inhabitants of the colony) for promoting the Sunday as a public holiday, for supporting missionary education, and for his tolerant attitude towards the rise of the Indonesian nationalist movement. Holtrop formulates a balanced answer to the question whether this governor-general was indeed a 'missionary', as was stated by his (European) enemies. The answer is that he was, in the sense that he really was inspired by 'ethical' ideals and that these ideals led him to progressive politics. Nevertheless, he was not a missionary in the sense that he used his office for ecclesiastical activities (155-156).

The last contribution which concentrates on Indonesia is that of Liesbeth Labbeke on the Congregation of the Sisters of Charity of S. Carlo Borromeo (CB) in Indonesia during the twentieth century, especially the relationship between European and native members. The CB started working on Java in 1919. In the early 1930s the congregation for the first time admitted native girls. The life of these Javanese novices was a copy of that of novices in the Netherlands; they even had to get used to speaking Dutch. After the Japanese invasion, however, all Dutch congregation members were confined in internment camps. The native sisters had to bear full responsibility for their convent life. Inevitably, the return of the Dutch sisters after the war created tensions. However, the policy of the (Javanese) apostolic vicar of Semarang, Mgr. Soegyapranata, and the reaching of political independence resulted in the Indonesianization of the Indonesian branch of the CB, which in 1967 became an independent province within the congregation.

Of the other contributions, that on the Vernacular and the Propagation of the Faith in Anglo-Saxon Missionary Activity (Anna Maria Luiselli Fadda) makes one reflect on the interaction between the Christian faith and indigenous languages in the former Dutch mission fields in

Indonesia and the Caribbean. It would seem that hardly anything has been written on the subject, with the exception of the volumes published by J.L. Swellengrebel on translations of the Bible into Indonesian languages, and J. Koper's dissertation of the translation of the name of God. But I would know of no systematic study on the development of any language which has ever been the vehicle for missionary activities undertaken from the Netherlands. The fact that I could employ Muslim translators for indonesianizing such Christian classics as St. Augustine's *Confessiones* or Calvin's *Institutio* without encountering major difficulties would indicate that of the Bahasa Indonesia (standard Malay), for one, no specific Christian variety has developed. But it is hardly possible that the same be true of the languages of christianized regions in the Outer Islands.

A volume covering so many subjects deserves an Index; indeed it has got a very extensive one. There are no illustrations or maps – which, in fact, are not really necessary. It has been printed on splendid paper, in a beautiful typeface and size. This may enhance the publisher's prestige but the price puts the book practically beyond the reach of individual scholars, let alone students, especially under the new Dutch tax regime.

Th. van den End

Mededelingen uit de Werkgroep

Sinds de verschijning van *DZOK* 2001-1 vergaderde het bestuur van de Werkgroep tweemaal. Onderwerp van gesprek was onder meer uitbreiding van het bestuur en tevens van de redactie van *DZOK*, die beide door allerlei omstandigheden uit nog slechts vijf leden bestonden. Tot onze vreugde vonden wij dr A.G. Hoekema bereid toe te treden. Dr Hoekema is docent aan het Doopsgezind Seminarium te Amsterdam en Universitair Hoofddocent in de afdeling Theologie en Religiestudies van de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam, tevens verbonden aan de Doopsgezinde gemeente te Haarlem. Wij hopen van zijn kennis en persoonlijke inbreng te kunnen profiteren. Het bestuur zoekt nog naar anderen die met name de redactie van *DZOK* kunnen versterken.

In de Kleine Serie van WZOK verscheen een zesde nummer, onder de titel *Als steeds Uw Samuel: Brieven van ds. S.A. van Hoogstraten, op Java 1927-1945*. Ds Samuel van Hoogstraten was een van de zeer weinige dienstdoende predikanten in de Nederlandse Hervormde Kerk van voor 1940 die bereid waren voor de zending uit te gaan; hij was zendeling-leraar te Modjowarno en Soerabaja en kwam om in een Japanse gevangenis. De uitgave bevat zijn brieven aan zijn vader en aan andere familieleden uit de periode 1927-1943. Zij is vooral interessant door de vele contacten die ds Van Hoogstraten had met de Europese bevolkingsgroep op Java. Het boek (ISBN-nummer 90-239-0987-9) werd op 1 december gepresenteerd in de Leeuwenbergkerk te Utrecht, waaraan een andere Van Hoogstraten (H.D. van Hoogstraten, wetenschappelijk hoofdmedewerker aan de Katholieke Universiteit Nijmegen) verbonden is. Voor deze presentatie is ook naar de leden van de Werkgroep een uitnodiging uitgegaan.

Van het Molukkenproject, dat gestaag voortgaat, is op dit moment weinig concreets te melden. Anders is het, wat dit betreft, met het *Petersburg-project*. Van 3 april tot 26 mei van dit jaar zal in het gebouw van de voormalige Hollandse Kerk, Nevski Prospekt 20 te Sint-Petersburg, een tentoonstelling gehouden worden over de geschiedenis van de Hollandse Kerk in Sint-Petersburg 1704-1927. Het

tentoongestelde omvat schilderijen, manuscripten, printen, gravures enzovoort, afkomstig uit verschillende musea en archieven in Rusland en Nederland, onder meer de Hermitage, het Koninklijk Huisarchief en het Museum Oud-Vriezenveen. Het initiatief is genomen door drs B. Woelderink en prof. dr P.N. Holtrop, die medewerking hebben gekregen van een groot aantal archivariissen en historici in Rusland en Nederland. De tentoonstelling wordt gehouden met het oog op de viering van het driehonderd-jarig bestaan van de stad Sint-Petersburg. Volgend jaar of het jaar daarop zal zij, in gewijzigde vorm, ook te zien zijn in Museum Het Catharijneconvent te Utrecht.

De tentoonstelling heeft zes thema's: de stad van de tsaar, de Nederlanders in Sint-Petersburg, de verschillende aspecten van het kerk-zijn in Sint-Petersburg, predikanten, tsaren en koningen (men denke aan de verbinding tussen het Huis Romanov en het Oranjestad, met name in de persoon van koningin Anna Paulowna). Een Russisch-Nederlandse catalogus, met een groot aantal kleurenfoto's, is in voorbereiding. Intussen wordt hard gewerkt aan de voorgenomen bronnenpublicatie betreffende geschiedenis van de Hollandse Kerk in Sint-Petersburg.

Aankondiging Hendrik Kraemer-studiedag

De persoon en het denken van Hendrik Kraemer (1888-1965) blijven boeien. In 1988 is er te Oegstgeest ter gelegenheid van diens 100ste geboortedag een Hendrik Kraemer symposium gehouden, getiteld "Wereldgodsdiensten en wereldculturen", dat aansluitend in het tijdschrift Wereld en zending verslagen is. Het rectoraat van het Hendrik Kraemer Instituut, inmiddels te Utrecht, heeft het initiatief genomen om opnieuw een Hendrik Kraemer studiedag te beleggen. Deze zal op 11 april 2002 in het Landelijk Dienstencentrum te Utrecht gehouden worden. Prof. dr Jan A.B. Jongeneel (Utrecht) zal een lezing geven over ontwikkelingen in het zendingsdenken van Kraemer en met name ingaan op de drie voornaamste studies van Kraemer dienaangaande. Aansluitend zal prof. dr Theo Witvliet (Amsterdam) de vraag naar de relevantie van Kraemers denken voor de cultuur, kerk en theologie van nu aan de orde stellen. Met deze twee hoofdlezingen en de discussie daarover is het ochtendprogramma gevuld. 's Middags zullen enkele workshops gehouden worden: deze gaan onder meer over Kraemer en de islam, en Kraemer en het syncretisme. Opgave voor deze studiedag kan geschieden bij het Hendrik Kraemer Instituut in het LDC te Utrecht.

Personalia

Dr Chr.G.F. de Jong (1949) doceerde van 1983 tot 1992 de kerkhistorische vakken aan de Theologische Hogeschool te Makassar (Indonesië). Daarnaast was hij docent geschiedenis aan de Hasanuddin Universiteit te Makassar. Sedert 1993 is betrokken bij enkele projecten van de Theologische Universiteit der GKN te Kampen, die behelzen het publiceren van bronnenmateriaal dat betrekking heeft op de Ned.-Indische zendings- en kerkgeschiedenis. Onder zijn publicaties bevinden zich een groot aantal artikelen, alsmede enkele bronnenpublicaties betreffende de Hervormd/Gereformeerde zending in Zuid-Celebes en de Gereformeerde zending in Midden-Java. Momenteel bereidt hij een tweedelige bronnenpublicatie voor over de kerk- en zendingsgeschiedenis in de Midden-Molukken over de periode 1800 tot 1935.

Drs K. Bakker (1943) studeerde in 1991 af aan de Universiteit Utrecht. Onderwerp van zijn doctoraalscriptie was 'de Christelijke Onderwijzers Vereeniging (C.O.V.) in Nederlandsch-Indië (1917-1984)'. Hij is sinds 1991 predikant bij de Hervormde Gemeente te Klarenbeek.

Dr H. Reenders (1935) was van 1968 tot 1973 als missionair predikant verbonden aan de Chr. Kerk van Sumba en aan de Theologische Academie te Kupang (Indonesië). Hij is thans universitair docent kerkgeschiedenis aan de ThUK. Hij promoveerde met een dissertatie over Ottho Gerhard Heldring en de verbreiding van het christendom in Nederlands-Indië (1991) en heeft zich gespecialiseerd in de geschiedenis van de zending. Hij heeft in 2001 een omvangrijke bronnenpublicatie betreffende de geschiedenis van zending van de GKN in Midden-Java tot 1931 gepubliceerd. Dr Reenders is lid van de redactie van *DZOK*.

WERKGROEP VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE
NEDERLANDSE ZENDING EN OVERZEESE KERKEN

*THE SOCIETY FOR THE HISTORY OF DUTCH MISSIONS
AND OVERSEAS CHURCHES*

Adres/Address: Stichting WZOK, c/o Theologische Universiteit van de
Gereformeerde Kerken in Nederland, Postbus 5021, 8260 GA Kampen,
Nederland

Telefoon/Telephone: 038 33 71 600

Fax/Telefax 038 33 71 613

Postgiro/Postal account: 234641 (Theologische Universiteit GKN, Kampen)

Bestuur van de Werkgroep:

Board of the Society:

Prof. dr P.N. Holtrop (voorzitter/*chair*)

Dr Th. van den End (secretaris/*secretary*)

Dr A.Th. Boone

Dr A.G. Hoekema

Dr Chr.G.F. de Jong

Dr H. Reenders

De Werkgroep, opgericht in 1993 en op 5 januari 1994 als Stichting
ingeschreven in het register van de Kamer van Koophandel te Zwolle (S.
24969), is gevestigd te Kampen. De Werkgroep stelt zich ten doel het
stimuleren van wetenschappelijk onderzoek op het gebied van de geschiedenis
van de Nederlandse zending en overzeese kerken. Zij tracht dat doel te
bereiken door het organiseren van wetenschappelijke bijeenkomsten en door
de uitgave van het *Documentatieblad voor de Geschiedenis van de
Nederlandse Zending en Overzeese Kerken*, de *Kleine Reeks* en de *Grote
Reeks*.

*The Society was founded in 1993 and incorporated by act of legislature
January 5th, 1994. The Society has its seat at Kampen (the Netherlands). By
holding meetings and by publishing the Documentatieblad (The Journal) The
Society pursues the research of the history of Dutch missions and (former
Dutch) overseas churches.*

Kopij-aanwijzingen

Artikelen en andere bijdragen dienen geadresseerd te worden aan de secretaris van de Redactie van het *Documentatieblad*. Artikelen worden persklaar ingewacht, op diskette (IBM compatible, 3.5", MS-DOS, bij voorkeur WP 6.1 voor Windows of hoger) vergezeld van een exemplaar van de gedrukte tekst. Manuscripten mogen een lengte van 10.000 woorden niet overschrijden, voetnoten niet meegerekend. Voorzover in het Nederlands aangeboden dienen manuscripten te worden uitgevoerd volgens de regels, gegeven in P. de Buck, *Zoeken en schrijven. Handleiding bij het maken van een historisch werkstuk* (Haarlem 1982), Hoofdstuk IV (De vormgeving). De auteur dient zijn artikel vergezeld te doen gaan van een samenvatting in het Engels van maximaal 15 regels en, indien hij/zij nog niet eerder in *DZOK* publiceerde, van een beknopt curriculum vitae.

De Redactie aanvaardt geen manuscripten die reeds (of ook) elders ter publicatie zijn aangeboden. Aanvaarding van een manuscript ter publicatie in het *Documentatieblad* betekent dat de auteur het artikel niet elders zal plaatsen zonder voorafgaande toestemming van de Redactie. De Redactie is niet verplicht ongevraagd toegezonden boeken te (doen) bespreken. De Redactie behoudt zich het recht voor ten behoeve van de duidelijkheid en/of consistentie van de aangeboden tekst kleine veranderingen aan te brengen.

Manuscripts not exceeding 10.000 words, footnotes not including and accompanied by disc. IBM compatible (preferably WP 6.1 or higher for Windows) and books for review should be sent to the Editors of the Journal.

© Stichting Werkgroep voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken, te Kampen.

ISSN: 1380-3905.

Inhoud

Ten geleide		1
Chr.G.F. de Jong	Bijbel en staatsvorming: bijbelverspreiding in de Molukken aan het begin der negentiende eeuw	2
H. Reenders	Het werk van Franz Pape en August Jackstein onder de Rotinezen, 1860 - ca. 1875	25
K. Bakker	De Christelijke Onderwijzers Vereeniging in Nederlandsch-Indië (COV) en de relatie tussen Europese en Indonesische leden	49
Boekbesprekingen	Brandl, <i>Die Neukirchener Mission, Ihre Geschichte als erste deutsche Glaubens Mission</i> (Ketting); Reenders, <i>De Gereformeerde zending in Midden-Java, 1859 - 1931. Een bronnenpublicatie</i> (Jansen); Hoezee & Meehan, <i>Flourishing in the Land, A Hundred-Year History of Christian Reformed Missions in North America</i> (Boone); Bruins & Swierenga, <i>Family Quarrels in the Dutch Reformed Churches of the 19th Century. The Pillar Church Sesquicentennial Lectures</i> (Boone); Fabend, <i>Zion on the Hudson. Dutch New York and New Jersey in the Age of Revivals</i> (Boone); Holtrop and McLeod (eds.), <i>Missions and missionaries</i> (Van den End).	76
Mededelingen uit de Werkgroep		91
Aankondiging Hendrik Kraemer-studiedag		93
Personalia		94